

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІГІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

**ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ
СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ: ОПОРНИЙ КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
для студентів спеціальності 7.130102 «Соціальна робота»**

Обговорено і рекомендовано
на засіданні кафедри соціальних
наук і технологій

Протокол № 10 від 16.02.15р.

Чернігів ЧНТУ 2015

УДК 316.74:316

Тополь О.В. Філософсько-методологічні основи соціальної роботи: опорний конспект лекцій для студентів спеціальності 7.130102 «Соціальна робота» / О.В.Тополь, Шаун Н.В. – Чернігів : ЧНТУ, 2015. – 65 с.

Укладачі: Тополь О.В., доктор філософських наук, доцент
Шаун Н.В., кандидат філософських наук, доцент

Відповідальний за випуск: Тополь Ольга Володимирівна, завідувач
кафедри соціальних наук і технологій

Рецензент: Шевченко Г.М., кандидат філософських
наук, доцент, доцент кафедри соціальних наук і
технологій

ЗМІСТ

Вступ.....	3
ЗМ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ.....	6
Тема 1. Соціальна робота як галузь наукових знань.....	6
Тема 2. Філософія як теоретична основа соціальної роботи.....	10
ЗМ 2. СВИТОГЛЯДНО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ.....	14
Тема 3. Зміст основних архетипів тлумачення світоустрою та життєбудівництва.....	14
Тема 4. Стратегії життєустрою людини та напрями їх корекції соціальною роботою.....	17
Тема 5. Методологічні основи дослідження соціальної роботи.....	21
ЗМ 3. МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ.....	27
Тема 6. Духовно-моральні засади та ціннісні орієнтири соціальної роботи.....	27
ЗМ 4. СТРАТЕГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ: ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ТА ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ ВИМІР.....	38
Тема 7. Соціокультурне підгрунття виникнення філософії допомоги в Україні.....	38
Тема 8. Стратегії соціальної допомоги в контексті української ментальності.....	46
Тема 9. Філософія професіоналізму в сфері соціальної роботи.....	51
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА.....	58

ВСТУП

Конспект лекцій з навчальної дисципліни «Філософсько-методологічні основи соціальної роботи» розроблений для студентів, які навчаються за спеціальністю 7.13010201 «Соціальна робота» освітньо-кваліфікаційного рівня спеціаліст.

Метою викладання навчальної дисципліни «Філософсько-методологічні основи соціальної роботи» є ознайомлення студентів з філософським змістом, соціокультурним статусом, методологічними принципами соціальної роботи та способами їх реалізації в професійній діяльності.

Завданнями вивчення дисципліни «Філософсько-методологічні основи соціальної роботи» є: формування у студентів знань, навичок та умінь аналізувати і вирішувати світоглядні, аналітико-методологічні та пізнавально-практичні питання соціальної роботи.

Згідно з вимогами освітньо-професійної програми студенти повинні: **знати:** основи теоретичного аналізу і філософського узагальнення сучасних проблем соціальної роботи; філософські основи соціальної роботи, її призначення, сутність, предмет дослідження та категоріальний апарат; архетипи світоустрою, життєбудівництва та основні парадигми світорозуміння в орієнтації соціальної роботи; світоглядно-філософські стратегії соціальної роботи, принципи та цінності соціальної роботи необхідних в ході реалізації фахівцем практичних завдань; **вміти:** застосовувати отримані знання на практиці при здійсненні соціальної роботи.

До складу опорного конспекту лекцій включені питання, що входять в сферу діяльності соціального працівника і визначають основні теми курсу.

На засвоєння матеріалу навчального курсу відводиться 120 години/ 4 кредити ECTS.

Програма навчальної дисципліни

ЗМ 1. Теоретичні засади соціальної роботи

Соціальна робота як галузь наукових знань. Теоретичні дефініції соціальної роботи. Поняття суб'єкта та об'єкта в соціальній роботі. Філософія соціальної роботи. Філософія як теоретично-методологічна основа соціальної роботи. Предметне поле філософії соціальної роботи. Філософське осмислення соціальних феноменів

ЗМ 2. Світоглядно-методологічний контекст соціальної роботи

Світоглядна складова соціальної роботи. Структура світогляду. Архетипи світоустрою. Архетип людини у східній, західній та українській філософії. Стратегії життєустрою людини та напрями їх корекції соціальною роботою. Методологічні основи дослідження соціальної роботи. Парадигми соціальної роботи. Метод та методологія у філософії соціальної роботи.

ЗМ 3. Морально-етичні детермінанти соціальної роботи

Духовно-моральні засади соціальної роботи. Гуманність як онтологічна форма людського буття. Антропологічний контекст соціальної роботи. Гуманізм як духовно-моральний вимір соціальної роботи. Ціннісні орієнтири та принципи соціальної роботи.

ЗМ 4. Стратегія соціальної допомоги: екзистенційний та етнокультурний вимір

Світоглядні уявлення праукраїнців у світлі дохристиянських і християнських вірувань. Стратегії соціальної допомоги вкорінені в українській ментальності. Екзистенційні засади соціальної роботи. Філософія професіоналізму в сфері соціальної роботи.

Теми лекційних занять

№ з/п	Назва теми	год.
1	Соціальна робота як галузь наукових знань	1
2	Філософія як теоретична основа соціальної роботи	3
3	Архетипи світоустрою та архетип людини в східній, західній та українській філософії	2
4	Стратегії життєустрою людини та напрями їх корекції соціальною роботою	2
5	Методологічні основи дослідження соціальної роботи	2
6	Духовно-моральні та гуманістичні засади соціальної роботи	4
7	Соціокультурне підґрунтя виникнення філософії соціальної роботи в Україні	4
8	Стратегії соціальної допомоги в контексті української ментальності	4
9	Філософія професіоналізму в сфері соціальної роботи	4
	Разом	26

ЗМ І. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Тема 1. Соціальна робота як галузь наукових знань (1 год.)

Питання до теми

1. Теоретичні дефініції соціальної роботи
2. Поняття суб'єкта та об'єкта соціальної роботи

1. Теоретичні дефініції соціальної роботи

Термін «соціальна робота» (СР) застосовується для означення суспільно-корисної практичної діяльності, навчальної дисципліни, а також спеціальної галузевої науки. Дисципліни рівня бакалавр розкривали здебільшого практичні аспекти СР, в рамках даного підрозділу нас цікавитиме соціальна робота як наука.

Соціальна робота як наука – вид діяльності, функція якої полягає у виробленні та теоретичній систематизації знань про соціальну сферу.

Соціальна робота – відносно самостійна система теоретико-методологічних знань, яка має свій предмет і об'єкт дослідження. В той же час вона має міждисциплінарний характер – вбирає напрацювання багатьох інших наук, які відбулися набагато раніше за неї, зокрема філософії, медицини, психології, педагогіки, соціології; вивчає особливості і закономірності поведінки індивіда (або групи) як біосоціальної істоти, що є носієм специфічних потреб, морально-психологічних якостей, особистістних поглядів, переконань, статусно-рольових позицій в мінливому соціальному просторі під впливом цілої системи факторів.

СР як наука складається з двох основних розділів: теоретико-методологічного, фундаментального, який вивчає концепції та теорії, моделі, методи і методологію, закони, категоріальний апарат науки СР й прикладного – сфери соціально-практичного, управлінського застосування теоретичного та емпіричного знання, наукове забезпечення вирішення практичних завдань соціальної допомоги.

Соціальна робота як наукова дисципліна, накопичуючи теоретичні та емпіричні знання, узагальнюючи практичний досвід, науково осмислює цю діяльність і створює її загальні, універсальні концепції, доводить ефективність наявних

технологій, розробляє нові форми та методи.

Аналіз понятійних визначень «соціальної роботи», поданий у науковій вітчизняній та зарубіжній літературі, свідчить про відсутність єдиного узагальненого її тлумачення. Можна виділити наступні підходи до трактування СР.

Перший підхід розглядає соціальну роботу як соціальний інститут, що діє у системі суспільних, економічних, політичних, ідеологічних та інших відносин, який реалізує державну політику зі створення необхідних умов для успішної соціалізації людини.

Соціальну роботу визначають як вплив професіоналів, громадськості, соціальних інститутів на соціальне суспільство шляхом формування, реалізації соціальної політики, спрямованої на створення сприятливих умов: «для життєдіяльності кожної людини та її сім'ї» (А. Й. Капська); «для розвитку різних категорій населення (захист конституційних прав, свобод, інтересів, задоволення культурних та духовних потреб)» (І. Д. Зверева).

Соціальна робота допомагає кожній людині: «усвідомити себе суб'єктом свого власного життя, з притаманною йому гідністю» (М. В. Фірсов); «адаптуватися до навколишніх умов, структур, механізмів, добитися повноцінного життя в суспільстві» (І. І. Мигович). Вона є системою теоретичних знань й заснованою на них практикою, яка має на меті «забезпечення соціальної справедливості шляхом наснаження і підтримки найменш захищених верств суспільства та протидії факторам соціального виключення»

Більшість теоретиків виходять з другого підходу, що подає наукове розуміння соціальної роботи як «допомоги у тій чи іншій сфері» (Фірсов М.В.).

Соціальну роботу визначають як допомогу: «індивідам, сім'ям, групам в реалізації їх соціальних прав, компенсації фізичних, психічних, інтелектуальних, соціальних та інших недоліків, що перешкоджають повноцінному соціальному функціонуванню» (С. І. Холостова), соціально незахищеним чи недостатньо захищеним групам населення або «людям, які не здатні без сторонньої допомоги вирішити свої життєві проблеми, а в багатьох випадках і жити». Така допомога може бути професійною або волонтерською діяльністю державних і недержавних закладів, приватних, громадських, змішаних організацій, їхніх служб, фахівців і громадських активістів з метою: «розв'язання соціальних проблем окремих членів суспільства і соціальних груп» (П. І. Шевчук); «здійснення, посилення та відродження соціальних функцій індивіда чи групи»

(М. П. Лукашевич); «надання людині допомоги у самовиявленні» (Л. Г. Коваль); «сприяння реалізації індивідуальних потреб людини» (Г. М. Попович); «досягнення індивідуальних чи громадських змін» (Л. Х. Гусякова); «відновлення здатності до нормального функціонування в суспільстві, покращення соціального здоров'я різних категорій населення, що мають специфічні проблеми і умови життя» (Р. М. Вебер). Надання допомоги здійснюється через «захист, підтримку, корекцію і реабілітацію, а також шляхом зміни чи реформування окремих елементів соціальної системи».

Таким чином, у фаховому середовищі існують різновекторні думки щодо змісту професії «соціальна робота», яка здебільшого трактується як специфічна професійна діяльність, спрямована на забезпечення належного соціально-культурного та матеріального рівня життя членів суспільства.

2. Поняття суб'єкта та об'єкта в соціальній роботі

В основі змісту соціальної діяльності лежить взаємодія її суб'єкта й об'єкта.

Розуміння людини як цілісної особистості, що перебуває в постійній взаємодії зі своїм оточенням, представлено в гуманістичному підході у філософії, соціології й психології. У руслі цілісного осмислення людина виступає як творча особистість, здатна до інновацій і переборення перешкод на шляху свого розвитку. Суспільство при цьому розглядається як поле для вільної активності особистості, для якої людині повинні бути створені відповідні соціальні умови.

У практиці соціальної роботи, виходячи з гуманістичного підходу, формується особистісно-орієнтована, або клієнтоцентрована (Р.Мей) модель взаємодії з об'єктом надання допомоги. У центрі теоретичної й практичної уваги перебуває активність людини, самоактуалізація клієнта. Клієнт стає суб'єктом дії в міру набуття ним здатності самостійно вибирати адекватні форми своєї поведінки, керувати життєвою ситуацією.

Поступово зменшується значення патерналістської моделі соціального забезпечення, що була основною в Україні за радянських часів, в якій держава виступає єдиним суб'єктом, що конструює модель соціального захисту й допомоги населенню та реалізує її шляхом визначення пріоритетності соціальних проблем. Клієнтами державних установ соціального захисту при цьому були інваліди, літні люди і т.д., що оцінювалися лише як

об'єкти й споживачі послуг.

У сучасній теорії СР переважає думка, що соціальною допомогою й підтримкою повинні бути максимально охоплені всі верстви населення. Відповідно, практично всі члени суспільства можуть уважатися об'єктами соціальної роботи. Такий підхід до соціальної роботи пов'язаний з тим, що життєдіяльність всіх соціальних шарів залежить від стану соціально-екологічної сфери як простору соціальної роботи, від рівня розвитку суспільства й держави. Наведені фактори визначають зміст соціальної політики, що є одним із суттєвих аспектів практики соціальної роботи. Маючи соціальні проблеми, громадяни потребують допомоги й захисту держави, яка може проводити соціальну політику самостійно або залучаючи до неї приватні, суспільні й благодійні структури й організації.

Об'єктом СР роботи є індивіди, сім'ї, групи, спільноти, що знаходяться у складній життєвій ситуації, такій ситуації, яка порушує або загрожує порушити можливості нормального соціального функціонування даних об'єктів. Соціальна ситуація – конкретна проблема клієнта соціальної роботи. Вона є предметом діяльності соціального працівника, що спрямовується на покращення соціальної ситуації, превенцію її погіршення або полегшення суб'єктивного переживання клієнтом свого положення.

Суб'єктом СР є будь-яка людина, сім'я або група людей, яким надається соціальна допомога. Тобто об'єкт, беручи участь у здійсненні соціальної допомоги, розв'язанні власних проблем, виступає суб'єктом соціальної роботи. Таким людям, в залежності від ситуації, необхідна моральна підтримка, соціально-психологічна реабілітація або корекція, налагодження нормальних соціально-побутових умов, надання медичного обслуговування, інтеграція в різні сфери соціокультурного життя та ін.

Суб'єктами соціальної роботи як наукової галузі виступають дослідники, до функцій яких належать: спостереження практики соціальної роботи, аналіз і фіксація тенденцій її стану і розвитку; систематизація, узагальнення накопичуваного матеріалу і прогнозування подальшого розвитку. Діяльність дослідників дозволяє ефективно використовувати існуючі форми та методи соціальної роботи, розробляти інноваційні моделі організації та діяльності соціальних служб.

До об'єктів соціальної допомоги застосовується особистісний підхід, який наділяє клієнта якостями соціальної активності й включає на рівних із фахівцем у процес надання

соціальної допомоги. Крім того, в соціальній роботі застосовується «сферний» підхід. У цьому випадку під об'єктами розуміють такі сфери життєдіяльності людини як виробнича, культурно-дозвільна, побутова, освітня, охорони здоров'я, природоохоронна; а також демографічне, конфесіональне, соціально-етнічне середовище й ін.

Особистісний і сферний підходи до об'єктів соціальної роботи взаємозалежні – так, у кожній зі сфер життя людини, відповідно до її специфіки, виникають і розв'язуються проблеми соціального захисту й допомоги індивідам, групам і верствам населення, тому до об'єктів соціальної роботи відносять також систему взаємозв'язків людини в сфері її життєдіяльності. Відповідно, головним суб'єктом й об'єктом соціальної роботи при будь-якому підході виступає людина, вона є найважливішим компонентом процесу надання й одержання соціальної допомоги й підтримки.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає сутність соціальної роботи як науки?
2. Яка з теоретичних дефініцій соціальної роботи, на Ваш погляд, найкраще відображає сутність соціальної роботи? Чому?
4. Охарактеризуйте основні підходи до трактування соціальної роботи.
5. Яким є об'єкт соціальної роботи як науки?
6. В чому полягає сутність об'єкта та суб'єкта як компонентів практики соціальної роботи?

Тема 2. Філософія як теоретична основа соціальної роботи (3 год.)

Питання до теми

1. Філософія і соціальна робота
2. Предметне поле філософії соціальної роботи

1. Філософія і соціальна робота

Прискорення суспільних процесів, радикальна зміна способів людської життєдіяльності внаслідок глобалізації вимагає осмислення нових реалій буття людини, вироблення нових концептуальних підходів до їх вивчення, зумовлює потребу їх філософського аналізу.

Успішна професійна діяльність людей у нових сферах неможлива без осмислення власних засадничих основ, вироблення ефективних світоглядно-методологічних стратегій її орієнтації. Соціальна робота, як нова сфера соціальної практики й академічна дисципліна, спрямована на забезпечення виживання людини, вирішення питань її адаптації у суспільстві. Відтак в тісній взаємодії з філософією вона звертається до проблеми людини, її світобуття та світовідношення, проблем суспільних перетворень, питань суспільної моралі, професійної етики.

Філософія, надаючи осмисленого характеру людській життєдіяльності, є основою функціонування соціальної роботи. Соціальна робота у філософському розумінні - це гуманістично-орієнтований вид діяльності на благо людини, яка перебуває в складній життєвій ситуації.

Універсальна філософська методологія, філософські ідеї лежать в основі соціальної роботи як наукової галузі знань. Філософські категорії, методи наукового пізнання широко використовуються при вивченні феномену людини, її внутрішнього світу, особливостей світосприйняття та життєустрою, соціокультурних зв'язків та соціальних явищ.

Отже, **філософія** – це вчення про життя людей у світі та *про* ставлення людей до світу. Вона є усвідомленим, теоретично вираженим світоглядом, налічує більш ніж двохтисячолітню історію. Роблячи предметом своєї зацікавленості проблеми, які виникали у процесі виживання людини, вирішення питань її підтримки й адаптації у суспільстві, філософія забезпечує з'ясування глибинної сутності соціальної роботи, усвідомлення місця, джерел і причин походження цього суспільно-практичного явища, а також відношення до нього людини.

Філософія спонукає людину до рефлексії та саморефлексії, тобто уміння піддавати розумовому аналізу різні сторони дійсності і в першу чергу – власну життєдіяльність.

Саморефлексія – це один з основних способів формування цілісного світогляду, що адекватно відбиває реалії сучасного світу, у тому числі й життєвого, соціального світу діяльним суб'єктом якого є й соціальний працівник. Такі здібності особливо необхідні соціальним працівникам, адже дозволяють глибше пізнати й зрозуміти зміст предметно-функціонального простору своєї професійної діяльності, створюють інтелектуально-моральні передумови для гуманізації соціального буття.

2. Предметне поле філософії соціальної роботи

Соціальна робота має міждисциплінарний характер. Проблеми, з якими доводиться стикатися соціальному працівникові, вимагають інтеграції знань про людину, суспільство, культуру в єдину картину.

Функцію інтегрування, синтезу знань про людину виконує **філософія соціальної роботи (ФСР)**. Крім спеціальних знань (медичних, психологічних, соціологічних, юридичних), соціальний працівник повинен володіти загально-філософськими знаннями, що дають розуміння існування (екзистенції) людини у світі.

Метою ФСР є вивчення методологічних та світоглядних засад соціальних проблем суспільства та практичної діяльності, пов'язаної з подоланням цих проблем для протидії факторам соціального виключення людини і забезпечення її самоутвердження й повноцінного життя.

Предмет ФСР становлять межові ситуації людської життєдіяльності, архетипи світовідношення та життєбудівництва людини, загальні принципи стратегії її порятунку.

Філософія соціальної роботи стає системою філософських ідей про людину, яка страждає, та її життєвий світ. При цьому філософія дає розуміння сенсу, унікальності та призначення людського життя, допомагає людині розкривати її сутнісні сили.

Концептуальний апарат ФСР містить універсальні категорії культури і форм мислення: *людина, культура, суспільство, свобода, вибір, життя, смерть, екзистенція, ситуація, маргінальність, спосіб життя та ін.*

Формування концептуального апарату філософії соціальної роботи відбувається на стику ряду проблем: співвідношення типу культурно-історичної епохи, наукової раціональності та картини світу; типології ставлення до світу, філософського темпоралізму, відповідальності, граничності; філософія страждання, примирення, порятунку; духовна ситуація, події і сенс життя.

Центральною проблемою соціальної роботи є *людина, її складне екзистенційне та суспільно-практичне становище*. В центрі філософії соціальної роботи – людина незахищена, маргінальна, така, що перебуває в зоні ризику. Тому актуальними для філософії соціальної роботи є питання філософської антропології: сутності людини, її життя та смерті, щастя й страждань, просторово-часової визначеності людського буття .

Філософія соціальної роботи розглядає також питання соціокультурної визначеності індивіда, впливу на нього суспільства. Формування особистості є складним процесом, що відбувається внаслідок *інкультурації* (входження в культуру того народу, до якого належить сім'я) та *соціалізації* (оволодіння соціальним змістом людського існування). Соціокультурна невизначеність людини здатна стати причиною її неефективного функціонування в суспільстві, а незадовільне оволодіння соціокультурними знаннями і навиками може обумовити в подальшому загострення негативних якостей людської особистості – байдужості, агресивності, тривожності, замкненості.

Основні положення філософії як науки відіграють велику роль у формуванні принципів підходів до вибору цілей, змісту і характеру соціальної роботи. На основі комплексного підходу виділяють такі функції філософії соціальної роботи:

1. **Світоглядна** – полягає у виявленні та поясненні сутності та глибинної природи соціальної роботи, у визначенні її змісту, мети, внутрішньої структури, зв'язку з смислотворчими цінностями, потребами та інтересами суспільних верств та суспільства в цілому.

2. **Гносеологічна** – пов'язана з можливістю пізнання характеру та способу взаємодії суб'єкта та об'єкта соціальної роботи в процесі її практичної реалізації, в забезпеченні людини знанням про світ суспільства та проблеми людського існування.

3. **Методологічна** – полягає у можливості використання принципів і вимог, які пов'язані з закономірностями самоорганізації суспільства для ефективного розв'язання завдань теорії і практики соціальної роботи.

4. **Прогностична** – полягає у визначенні можливостей, перспектив і тенденцій динаміки соціальних проблем, у прогнозуванні напрямків та стратегій їх вирішення.

5. **Аксіологічна** – пов'язана з можливістю формування своєрідної ієрархії цінностей за допомогою якої людина здатна оцінювати соціальну ситуацію, явища, вчинки інших людей як з позицій сенсу життя, життєвих цінностей, так і з позицій морально-етичної парадигми даного соціального середовища.

6. **Праксеологічна** – досліджує активне, дійове, практичне ставлення людини до світу, можливості, способи й межі її діяльності, зокрема проблему свободи й необхідності та різні спроби її розв'язання (фаталізм, волюнтаризм).

Питання для самоконтролю

1. Визначте роль філософії у науці та суспільній практиці.
2. Які засади соціальної роботи Ви знаєте? Зясуйте роль філософії як однієї з головних засад функціонування соціальної роботи.
3. Визначте мету, об'єкт та предмет філософії соціальної роботи.
4. Назвіть основні функції філософії соціальної роботи.
5. Яке значення має саморефлексія для соціального працівника?

ЗМ 2. СВИТОГЛЯДНО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Тема 3. Архетипи світоустрою та їх значущість в світоглядній орієнтації соціальної роботи (2 год.)

Питання до теми

1. Світоглядна основа соціальної роботи
2. Соціокультурні архетипи та їх роль в орієнтації соціальної роботи

1. Світоглядна основа соціальної роботи

Специфіку філософії як галузі духовної діяльності людства визначають питання, що зумовлюють усвідомлення найзагальніших духовно-світоглядних координат.

Світогляд – це система принципів, ідеалів, знань потреб людини, що визначає зміст духовного життя людини, спільноти, народу, а також загальне розуміння світу та життєву позицію людини

Суб'єктами світогляду можуть виступати одна людина, соціальні групи, етнічні та національні громади, класи, суспільство в цілому.

Структура світогляду містить такі елементи: *світорозуміння* – пізнавально-інтелектуальний рівень; *світовідчуття* – емоційно-психологічний рівень; *світовідношення* – наявність у світогляді спонук до дії. Тобто світогляд забезпечує єдність пізнавального, ціннісного та діяльного настановлення людської життєдіяльності. Світогляд є своєрідною інтегративною цілісністю знання і

цінностей, розуму і чуття, інтелекту і дії, критичного сумніву і свідомих переконань.

Важливою складовою світогляду є *знання* (інформація про світ, причини, зміст, зв'язки та закони речей і явищ в ньому). Відображаючи позицію конкретного суб'єкта, світогляд відрізняється від знань: знання можуть бути безособистісними, натомість світогляд завжди притаманний «комусь», тобто репрезентуватиме ставлення певної особи, групи людей до життєвої реальності, що виявлятиметься у вчинках і діях.

До основних компонентів світогляду належать також принципи та ідеали. *Принципи* лежать в основі певної сукупності знань, теорій, науки в цілому. Світоглядні принципи віддзеркалюють внутрішню переконаність людини, теоретичні та практичні засади, якими вона керується в своїй життєдіяльності.

Ідеали як взірці досконалості – найвища мета, на реалізацію якої спрямовані прагнення особистості. Як елемент світогляду, ідеали виступають своєрідними зразками майбутнього, системою уявлень про суспільний устрій, сукупність цінностей певної соціальної системи та обумовлюють кінцеву мету життєдіяльності людини.

Отже, світоглядні позиції людини формуються в процесі набуття соціального досвіду, проте системності вони набувають лише в результаті засвоєння людиною філософії, яка виступає теоретичною основою світогляду.

Осмислення світоглядних питань визначає буття кожної людини, суспільної верстви, національної спільноти, формує певне світорозуміння, виробляє систему переконань, ціннісних орієнтацій та вірувань, які визначають діяльність людини, стають формою самоусвідомлення нею своєї соціальної сутності та оцінки духовно-практичної діяльності.

2. Соціокультурні архетипи та їх роль в орієнтації соціальної роботи

Світоглядні орієнтації кожного народу визначаються його культурною специфікою. Вони вкорінені в міфології та теоретично відображені у філософській традиції. Філософське розмаїття обумовлено структурами світосприйняття – архетипами.

Архетип (грец. ἀρχή (arche) – *початок*; τυπος (typos) – *тип, образ; прототип*) – це праобраз, ідея, первісна форма для наступних утворень. Архетипи є своєрідними еталонами, точками

відліку, що сприяють орієнтації людей у власному життєвому просторі.

Архетипи – це соціокультурні начала, які передаються з покоління в покоління, пояснюють світобуття (начала і структуру буття) та світовідношення (ставлення людини до світу). Такі начала є вічними, засадничими, неподільними, всепороджуючими і всепоглинаючими. Урахування архетипів, як своєрідних точок відліку, сприяє орієнтації людей у власному життєвому просторі.

Зміст соціокультурних архетипів уточнюється і витлумачується процедурами мислення, архетипи здатні виступати логічними схемами-орієнтирами, необхідними в життєво-практичних ситуаціях суспільного існування.

Зокрема, людина може інтерпретуватись наслідком втілення Хаосу, тобто істотою, яка постала з невідомості, є ірраціональною, абсурдною (такі погляди висловлювали античні мислителі-скептики, філософи-екзистенціалісти). Протилежний підхід до сутності людини зумовлений уявленнями про первинність Космосу, який розуміється різнопланово: як Бог, Дух, Матерія тощо.

Важливе значення для орієнтації соціальної роботи мають архетипи світоустрою, наявні в кожній культурі. Вони виражаються поняттями «Дійсний і Недійсний світ», «Буття і Небуття». «Дійсний Світ» – упорядкована, освоєна людьми реальність, у якій встановлені певні причинні зв'язки. Це світ людського буття. Все суще у світі визначається як Буття, а минуле та майбутнє Буття визначається як Небуття. Небуття – стан передіснування сущого, не існування, смерті, руйнування тощо. Все, що виникає в Світі, постає з Небуття й зникає в ньому. Минувшина не зникає безслідно, а зберігається як частка реально функціонуючого Буття і потенційного Буття, такого, що може проявитися як актуальне (соціальна пам'ять).

Вироблені в межах міфології символіко-інформативні засоби та архетипи культури українського народу, за допомогою яких пояснюються людина і світ, особливості життя людини та її відносини в спільноті, є підґрунтям національної філософії.

Філософія кожного народу відрізняється не стільки структурою архетипів, скільки акцентами, що робляться при їх осмисленні з урахуванням конкретних умов існування. При аналізі питань світоустрою філософія спирається не лише на загальнолюдські цінності, якими є земля, життя, родина тощо, але і на їхню ціннісну ієрархію в бутті власного народу.

Детермінуюча роль соціокультурних архетипів виявляється в

альтернативності тлумачення соціальної роботи. Ця альтернативність опосередковується множинністю організації суспільного буття людей та плюральністю соціальних стратегій і методик.

Питання для самоконтролю

1. Що таке світогляд?
2. Назвіть основні рівні та елементи світогляду?
3. Яке співвідношення існує між світоглядом і філософією?
4. Що таке «архетип»?
5. Зясуйте роль архетипів в орієнтації соціальної роботи.

Тема 4. Стратегії життєустрою людини та напрями їх корекції соціальною роботою (2 год.)

Питання до теми

1. Архетип людини в українській філософії
2. Стратегії життєустрою людини та напрями їх корекції соціальною роботою

1. Архетип людини в українській філософії

На підставі світоуявлень в українській культурі формується образ людини. Поширеним у міфології, а згодом і у філософії став архетип розуміння людини, що базується на ідеї взаємодії Космосу і Хаосу. Зокрема, репрезентований він уявленнями про перевтілення душі людини в різні речі та істоти після смерті, ідеєю воскресіння людини.

Якщо первинним вважався Хаос, то людина як істота, що постала з невідомості, є ірраціональною, темною, підвладною пануванню невідомості, несвободною, абсурдною, річчю серед речей, якими керує якесь позасвідоме об'єктивне Начало. Протилежний підхід до витлумачення сутності людини зумовлений уявленнями про первинність Космосу, який розуміється різнопланово: як Бог, Дух, Матерія. Людина розумілася «мікрокосмом» – неподільною існуючою часткою «макрокосму», яка у зменшеному вигляді має всі притаманні йому елементи та властивості.

Як сталий принцип розуміння людини ідея мікрокосму утверджується в українській філософії упродовж XVII-XVIII століть. Скажімо, Іоаннікій Галятовський (архімандрит Єлецького Успенського монастиря у Чернігові в 1669-1688 рр.) вважав, що

при народженні кожна людина отримує різну частку фізичних складових, внаслідок чого люди мають неоднакові схильності та здібності, що проявляється в їхній індивідуальності та неповторності.

В той час як спираючись на архетип «мікрокосму» в західноєвропейській філософії формувало думку про людину як мізерну частку «макрокосму», «механічний апарат», складений з мікроелементів, в українській філософії велике значення надавалось такій сутності, як «повітря», що утворює «душу».

Учення про малий світ, «Мікросвіт» – є основою Сковородинської філософської системи. Сутність малого світу, людини, Г. Сковорода розкриває, виходячи із концепції двоприродності світу. У людині, як у всьому суцільному, є видиме та невидиме, тілесне та духовне, тлінне та вічне, зовнішнє та внутрішнє. Свого справжнього прояву, власне людського буття людина набуває не з появою тілесності з її чуттєвими властивостями, а лише за умови досягнення нею невидимості, глибинних внутрішніх духовних витоків.

Визнаючи природну рівність людей, яка зумовлена тождеством «макрокосму» й водночас нерівність їхніх талантів, Г. Сковорода у вченні про «сродну працю», зауважує, що людина повинна знати й усвідомлювати свої природні здібності; виконуючи таку роботу, яка відповідає вродженим властивостям, вона досягає їх реалізації у своєму житті. Про розвиток людини Г. Сковорода говорить, що людина оновлюється у будь-якому віці, якщо вона відкриває у світі дещо нове, коли здобуває таке знання, яке до часу у неї «на серці не сходило». Таким чином, внаслідок причетності до всіх світових першопочатків, людина – мікросвіт, є подібною до макрокосму, але індивідуально кожна людина має специфічні властивості й здібності, котрі відрізняють її від інших та «великого світу». В українському епосі вільною постає як окрема особистість, так і громада.

В поєднанні з архетипами світоустрою, архетипи розуміння людини є варіативними, вказують на характер ставлення людини до світу, її цінності та зміст поведінки. Архетипи, закорінені в казково-міфологічній традиції, давали можливість людям розташувати все у світі за ознаками подібності. Філософія переосмислила ці архетипи, зосередивши увагу на питаннях повсякденного існування людей, на тому, що відіграло вирішальну роль у довіччій та без чого неможливе було життя спільноти і людини.

Спираючись на філософію, соціальна робота, звертається до проблем людини, її буття та відносин у світі. Осмислення світоглядних питань визначає буття не лише окремої особистості, а і спільноти в цілому, формує певне світорозуміння, виробляє систему переконань, ціннісних орієнтацій та вірувань, які визначають життєдіяльність людини, стають формою самоусвідомлення нею своєї соціальної сутності та оцінки духовно-практичної діяльності.

Філософська позиція становить глибинне підґрунтя світоглядної орієнтації як людини-клієнта соціальної роботи, так і спеціаліста соціальної роботи, що накладає невідмінний відбиток на результати їхньої взаємодії. Кожен з них має своє світорозуміння, світосприйняття, в спектрі якого розгортаються стратегії світоустрою. Але загальнолюдські екзистенційні проблеми, такі як ідеї свободи, соціальної справедливості, рівності, якості життя, гуманізму, толерантності є спільними для них.

2. Стратегії життєустрою людини та напрями їх корекції соціальною роботою

Стратегії життєустрою людини обумовлюють її ставлення до світу, визначальним в якому є задоволеність людиною життям. Ставлення до світу та стратегія життєустрою виробляються у відповідності до спрямованості людини на ізоляцію або на єдність зі світом.

Вибір індивідом стратегії *«втечі від світу»* означає його ізоляцію та усамітнення внаслідок намагання уникнути деструктивного впливу оточення або прагнення позбавитись страждань, властивих взаємодіям людей у світі (спільноті).

В контексті стратегії *«втечі від світу»* дії людини нерідко спрямовуються на пошуки засобів *«свободи від світу»*, що дозволяють відключитись від повсякденних турбот, від втручання у справи світу. Внаслідок труднощів в адаптації до проблемних життєвих ситуацій, негативних емоційних станів, міжособистісних конфліктів, соціального тиску людина зазнає психологічних порушень.

Стратегія *«активного існування у світі»* є протилежною попередній. Обираючи дану стратегію людина своєю активною життєвою позицією не допускає виключення її із суспільного життя, не зважаючи на статусні, рольові, мотиваційні, комунікаційні особливості.

Стратегія *«примирення зі світом»*, може виражатися в конформістській позиції людини, беззаперечному прийнятті соціальних ролей, стандартів поведінки, норм та правил, безапеляційному визнанні існуючих порядків, безумовному схиланні перед суспільною думкою. Така життєва стратегія продукує пристосовницьке ставлення до світу та подій індивідуального життя, породжує «соціальне паразитування», повну залежність від інших, яке, наприклад, з віком у крайніх виявах стає пошуком способів вимагання пільг та допомог від соціальних структур в постійному обслуговуванні, опіці та догляді.

Архетип *«оволодіння світом»*, за яким все світі повинно бути спрямовано на задоволення власних потреб, на практиці проявляється через нав'язування дійсності схем, які порушують її природний плін. Така стратегія детермінується прагненням підпорядкувати світ примхам особи чи окремої соціальної спільності.

Дана стратегія в сучасних умовах може стати чинником дискримінації людей, статус яких, матеріальні доходи, важелі впливів, тощо невисокі. Це може бути причиною різних форм насильства (фізичного, психологічного, економічного), що принижують людську гідність, перешкоджають вільній реалізації особистості в суспільстві. Соціальна робота не в змозі знищити насилля, проте вона здатна зняти соціальну конфліктність, допомогти жертвам насилля, сприяти попередженню явищ насилля та гноблення у суспільстві.

Крім вищезгаданих архетипів життєустрою у вітчизняній філософській традиції (В.Шевченко) виділяють архетип *«співмірності зі світом»*. З позицій архетипу співмірності, людина вчиться гармонійно ставитись до свого оточення та впорядковувати свій екзистенційний світ, долаючи його невизначеність і конфліктність.

Архетипи світоустрою, звичайно, рідко виявляються у чистому вигляді, як правило, вони переплетені між собою у повсякденному житті. Характер соціальної роботи залежить від інтерпретації змісту архетипів структури світу, його начала, існування людини та архетипів світо устрою. Як спеціаліст соціальної роботи, так і сама людина, вибудовують свою діяльність у світі завжди типовим для себе способом, спираючись на власні позиції життєустрою.

Життєва позиція людини-клієнта соціальної роботи в контексті різних стратегій ставлення до світу теж буде

відрізнитися докорінним чином, що вимагає від соціального працівника застосування різних методів та технологій її розпізнання і корекції.

Питання для самоконтролю

1. В чому полягає специфіка розуміння людини в українській філософії?
2. Назвіть основні стратегії життєустрою людини.
3. Охарактеризуйте специфіку корекції стратегії «втечі від світу».
4. В чому виражається стратегія «примирення зі світом» і які соціальні наслідки вона може мати?
5. Чим де термінується стратегія «оволодіння світом» і які існують шляхи подолання проблем, які вона породжує?.

Тема 5. Методологічні основи дослідження соціальної роботи (2 год.)

Питання до теми

1. Світоглядно-теоретичні парадигми як методологічні стратегії дослідження соціальної роботи
2. Парадигми допомоги у вітчизняній теорії соціальної роботи
3. Метод та методологія соціальної роботи

1. Теоретичні парадигми як методологічні стратегії дослідження соціальної роботи

Виявлення основних парадигм світорозуміння та соціальної роботи передбачає урахування специфіки філософії як різнопланової творчої діяльності, що функціонує як теоретичний аналог і методологія відповідного способу суспільно-історичного та національно-культурного буття людей.

Основною метою філософії є вирішення питань світосприйняття, світорозуміння та світовідношення. Водночас відповіді на важливі світоглядні питання мають свої відмінності в різних національних культурах, що зумовлено геополітичним становищем народу, природно-кліматичним довкіллям його буття, історичними особливостями життєтворчості тощо.

Крім національних, існують також формально-теоретичні **парадигми** (грецьк. *paradeigma* - приклад, взірець), які набувають форми методологічних стратегій, сприяють формуванню образу світу і людини, утворенню й поширенню цінностей та орієнтацій соціальної роботи.

Залежно від способу осмислення начала світу та статусу людини у світі, у філософії формуються три основні парадигми світорозуміння: антропоморфна, наукова та антропоцентрична. Їх витoki містились у міфології, але на сьогоднішній день вони мають самостійний смисл і задають кут тлумачення соціальних явищ та процесів.

Розглянемо основні парадигми світорозуміння докладніше. **Антропоморфна** (грецьк. *antropos* – людина та *morphe* – форма) **парадигма**. Сама ідея соціальної роботи тісно пов'язана із антропоморфною парадигмою світорозуміння, зокрема – з ідеєю вічності життя.

Аналіз антропоморфної парадигми світорозуміння для сучасного соціального працівника має важливе пізнавальне та професійно-функціональне значення. Нерідко соціальна робота розгортається у релігійному середовищі, а її об'єкти є носіями релігійного світогляду. Тому соціальний працівник має враховувати специфіку віри, як багатогранного соціального феномену.

Наукова парадигма світорозуміння цілком протилежна антропоморфній, оскільки вона розглядає все існуюче у світі – людину, суспільство, національні спільноти – як «речі» серед інших речей світу. Аналіз людини та її суспільного буття здійснюється в основному завдяки екстраполяції в царину пізнання природничих методів та теорій. В цьому сенсі наукова парадигма подібна до релігійної, оскільки з центру світобуття виключає людину.

Антропоцентрична (від грецьк. *antropos* — людина та лат. *centrum* – центр) **парадигма** світорозуміння властива, насамперед, філософії. В її межах світ розуміється як сфера співбуття та життєдіяльності людей, які пристосовують речі відповідно до своїх потреб, «означають» їх, встановлюють їх місце, час, функції у світопросторі. Антропоцентричний світ – це дійсний світ людського існування, олюднений світ культури. Г.Сковорода назвав його «обительним світом», що поєднує «три міри»: світ речей, що існують незалежно від людини, світ людських думок, переживань, уявлень та світ символів, який виникає в результаті людської творчості.

На відміну релігії чи науки тільки філософія центром світобуття вважає людину. Людина вибудовує свій світ не самотньо, а в громаді, адже осмислює, переживає, пізнає все те, що важливе не лише для неї особисто, а й для інших людей, для всієї громади. Антропоцентричний підхід до вивчення соціальних спільнот, організацій, груп тощо передбачає відмову від спрощеного лінійно-детерміністичного підходу до аналізу соціальної реальності і врахування плюралістичності світобуття.

Таким чином, основні парадигми світорозуміння, зазвичай, не існують у чистому вигляді. Вибір типу світорозуміння важливий як для орієнтації особистого і громадського життя людини, так і для визначення світоглядно-методологічної позиції соціального працівника. Соціальна робота, отже, методологічно може трактуватися в різних контекстах, проте суттєвий теоретико-практичний потенціал має філософська стратегія соціальної роботи, пов'язана з антропоцентризмом (людиномірністю світу).

2. Парадигми допомоги у вітчизняній теорії соціальної роботи

Становлення вітчизняної теорії соціальної роботи відбувалось, у тісному зв'язку з філософією допомоги як базовою, концептуальною ідеєю, навколо якої формувалися та розвивалися інші концептуальні ідеї й теорії. Разом з тим філософія допомоги, як культурно-історичне явище, виникає у зв'язку і взаємодії з іншими явищами та феноменами (релігією, державністю, правом, мораллю тощо).

Внаслідок цього виникли різні форми підтримки людини в складних ситуаціях, викристалізувались ідеї, навколо яких формувались нові знання щодо проблем існування людини в суспільстві на різних етапах її життєвого шляху. Так поступово формувалась система ідей та моделей допомоги і взаємодопомоги, що у своїй сукупності та взаємодії утворювали парадигму соціальної роботи на тому чи іншому історичному етапі розвитку суспільства.

В науковій літературі виділяють логічний ряд парадигм допомоги, які виникали в результаті суспільного розвитку: *архаїчна парадигма, конфесійна парадигма, державна парадигма, громадсько-державна, соціальна парадигма та професійна парадигма.*

Архаїчна парадигма. Відповідає раннім періодам слов'янської історії, коли провідним світосприйняттям та

світоіснуванню було язичтво. Страх залишитись без підтримки і захисту спільноти набував статусу соціального регулятора нормативної поведінки. Доктрина допомоги тих часів об'єднувала ідеї цілісності та відчуття загрози втрати включеності у таку єдність.

Організаційні форми підтримання цілісності мають сакральний характер. Це були общинні форми допомоги, пов'язані зі смертю. Іншою формою допомоги були традиції збереження стосунків миру і рівності.

Конфесіональна парадигма. Доктрина допомоги в цій парадигмі визначається релігійною орієнтацією. Християнська доктрина допомоги ґрунтується на філософії діяльній любові до ближнього.

Організаційними формами надання допомоги визначаються церковні форми (монастирська і приходська) і милостиня. Суб'єктами допомоги виступають як спільноти (община) і соціальні релігійні організації (монастир, парафія), так і індивіди, які реалізували свою потребу у богоугодній поведінці через милостиню. Об'єкти допомоги – бідні, убогі, каліки, жебраки та інші знедолені і нещасні.

Державна парадигма. Виникла як результат утвердження державності на Русі і відповідно об'єднання під егідою держави основних функцій управління суспільством в тому числі і функції допомоги. Доктрина допомоги ґрунтувалась на ідеї корисності людини для держави, можливості чи неможливості людини приносити державі користь, державної необхідності.

Держава створювала організаційні форми і соціальні інститути подання допомоги, які закріплювались у відповідних нормативних актах.

Громадсько-державна парадигма. Характерна тим, що соціальна допомога оформлюється як система і стає частиною соціальної політики і самостійним інститутом соціалізації, виховання і реабілітації індивіда.

Організаційні форми надання допомоги об'єднували як державні (центральні і територіальні) структури, так і громадські, а також індивідуальні види допомоги.

Соціетальна парадигма. Доктрина допомоги, яка формується після 1917 р. і набуває чітко вираженого соціетального характеру. На зміну благодійності приходять “комуністичне соціальне забезпечення” – державна допомога всім, хто її потребує.

Організаційними формами допомоги стають державне соціальне забезпечення та державне соціальне страхування, які

здійснюються через централізовану систему відповідних територіальних організацій. Держава монополізує функцію надання допомоги населенню і реалізує її у вигляді соціальної політики.

Суб'єктом допомоги виступає держава у сукупності органів і організацій соціального забезпечення та страхування. Об'єкти соціальної допомоги визначаються державою. Це – пенсіонери, інваліди, одиноки і багатодітні матері, діти без батьків і т. ін.

Професіональна парадигма. Починає формуватися з початку 90-х років у зв'язку з виникненням нових (для нашого суспільства) соціальних проблем, пов'язаних з безробіттям, вимушеною міграцією, професійним жебрацтвом, криміналізацією суспільства, падінням рівня народжуваності, розпадом інституту шлюбу та сім'ї, а головне – зубожінням більшої частини населення у пострадянських країнах.

Соціальна допомога у цих умовах обумовила пріоритет у доктрині ідеї комплексної допомоги по захисту різних груп населення на професійному рівні.

Організаційно допомога надається у державних формах допомоги на різних рівнях та у формі благодійництва від організацій та окремих суб'єктів.

Суб'єктами допомоги виступають державні органи та організації центрального, відомчого і територіального підпорядкування, громадські та церковні органи і організації.

Об'єктами допомоги виступають найбільш знедолені та незахищені групи населення: діти, сім'ї, пенсіонери, інваліди, біженці, малоімуші, військові запасу.

Сучасні теоретичні пошуки здійснюються в річищі соціального виховання, підходів до різних категорій клієнтів, підходів до організації інфраструктури соціальної допомоги тощо. На сучасному етапі критично і конструктивно використовуються досягнення зарубіжної теорії соціальної роботи.

3. Метод та методологія

В сучасному українському суспільстві функціонує велика множина концептуально-парадигмальних підходів до витлумачення змісту і суті соціальної роботи, визначення її теоретичних моделей та практичних методик. Це пов'язане з різноманіттям філософських напрямків, течій, шкіл, які пропонують своє розуміння фундаментальних проблем існування людини у світі, поступу пізнання і перетворення світу.

Окреслення методологічного потенціалу філософії, як основи соціальної роботи, потребує першочергового з'ясування особливостей тлумачення поняття «методологія» (від гр. *metod* - «шлях» і *logos* – «вчення»), поширеного і популярного при визначенні суті і закономірностей тієї чи іншої науки або виду людської діяльності.

Грецьке слово «метод» означає *впорядкований і повторюваний шлях або спосіб пізнавальної, практичної діяльності людей, який приводить до досягнення поставленої мети*. Отже, під методом розуміють найкоротший шлях досягнення оптимальних результатів, що відповідають поставленим цілям. Методологія ж займається описом, оцінкою і застосуванням методів, тому іноді її називають «наукою про науки», тобто метанаукою.

Найбільш поширеними в наукознавстві є три основні підходи до тлумачення методології. *Перший підхід* ототожнює методологію з методикою теоретичних або емпіричних досліджень; методології надається властивість певного «механізму» чи «моделі», володіння якими забезпечує розв'язання проблем; методологій, як і методів може бути багато. Методика визначається комплексом ефективних методів, що використовуються у конкретних ситуаціях пізнання та діяльності. Методологія ж є теоретичною формою збирання, й наукового осмислення та обґрунтування методики.

В контексті *другого підходу* методологія розглядається як філософська дисципліна, яка досліджує методи наукового пізнання.

З позицій *третього підходу*, в якості найбільш загальної методології виступає філософія. Філософський метод є системою найбільш загальних прийомів теоретичного й фактичного освоєння дійсності, а також способом побудови та обґрунтування системи самого філософського знання. Такий підхід виявляється найбільш перспективним, оскільки методи як наукової, так і практичної роботи спираються на певні філософські начала, умови, обставини, відношення.

Таким чином, *методологія* – це не просто теорія методів наукового дослідження і не припис, обов'язковий до виконання, а філософськи осмислена культурно-зумовлена символічна структура олюдненого світу, яка певним чином інтегрує відповідну сукупність дослідницьких методик, тлумачить їх доцільність та ефективність.

Методологія соціальної роботи формується в руслі феноменології, філософії екзистенціалізму, охоплює шлях від засвоєння цінностей і норм щодо літніх людей, розуміння пограничних ситуацій, емпатії й співчуття до конкретних видів допомоги.

Методологія в соціальній роботі не є застиглою догмою; як світоглядна система вона постійно змінюється під дією соціально-культурних чинників. Вона виключає поділ на «правильні» й «неправильні» методики роботи, вимагає творчого підходу в орієнтуванні на певні принципи.

Світоглядно-методологічні основи соціальної роботи розкриваються через низку наступних філософських функцій: формування цілісної й несуперечливої теоретичної бази соціальної роботи; виявлення суперечностей між суспільними потребами в наданні соціальної допомоги та її фактичним здійсненням; розробка моделей соціальної роботи, ефективних форм та методів; створення теоретико-методологічної бази для фахової підготовки спеціалістів соціальної роботи

Питання для самоконтролю

1. Що означає термін парадигма?
2. Охарактеризуйте парадигми допомоги у вітчизняній теорії соціальної роботи.
3. Дайте визначення понять «метод» та «методологія», в чому їхня схожість та відмінність.
4. З'ясуйте особливості методологічної орієнтації соціальної роботи в українському суспільстві.
5. Вирішення яких завдань забезпечує філософія як методологія теорії і практики соціальної роботи?

ЗМ 3. МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Тема 6. Духовно-моральні засади та ціннісні орієнтири соціальної роботи (4 год.)

Питання до теми

1. Духовність як домінуюча основа вітчизняної культури
2. Моральний вимір соціального буття
3. Гуманність як онтологічна форма людського буття

4. Антропологічний вимір соціальної роботи
5. Принципи соціальної роботи
6. Цінності соціальної роботи

1. Духовність як домінуюча основа вітчизняної культури

Моральну основу соціальної роботи, яка у філософському розумінні є гуманістично-орієнтованим на благо людини видом діяльності, утворює система загальнолюдських цінностей, що сформувалася в процесі історико-культурного розвитку.

У вітчизняній культурі домінуючою основою є *духовність*. Пізнавальна, моральна та естетична її складові утворюють екзистенціальне поле духовного життя людей. Відповідно, *екзистенціальні константи* – істина, добро та краса допомагають у духовних шуканнях людей віднайти вищий сенс життя, набути гармонії та злагоди зі світом і самим собою.

Орієнтація на західну культуру, вихідними цінностями якої є раціоналізм, економічність, інтелектуалізм, призвело до знецінення духовних констант. В той час як формування цінностей у країнах Заходу відбувалося поступово, протягом останніх декількох століть, та відповідно вибудовувались політика та системи соціального захисту, наше суспільство виявилось морально та юридично неготовим до сприйняття нових суспільних норм.

Утилітаризація моральних основ в економіці призвела до знищення промислових та сільськогосподарських виробництв. В гонитві за швидкими прибутками безжалісно знищуються природні ресурси (виснажуються землі, винищуються ліси), що спричинює екологічну кризу в Україні.

Втрата духовного базису у людських відносинах призвела до особливої жорстокості та байдужості до ближнього, сформувала відчуття самотності, викликала міжпоколінну та міжособистісну відчуженість. При тому, що недосконалість системи соціального захисту, недостатність соціального забезпечення не дозволяють людині, особливо літній, вижити в сучасних умовах без допомоги, моральної підтримки та співчуття оточуючих.

Нівельовані ті елементарні правила та норми поведінки, що ще недавно виховувались в дітях: допомагати старшим людям, поступатися місцем у транспорті або переводити через дорогу, які були першими проявами поваги та формували загальне товариське ставлення до літніх людей, сприяли наступності поколінь.

Перспективи технологічної цивілізації вимагають звернення до духовності, яка завжди вище за егоїстичні інтереси, особисту корисливість, її цілі й екзистенціальні орієнтири вкорінені у систему надіндивідуальних цінностей особистості.

Сутність процесу переходу до духовності полягатиме не у простому поверненні до минулих суспільних норм, а у формуванні нової системи відносин людини, суспільства й природи, що передбачатиме визнання суверенності й цінності «Іншого» – іншої людини, іншої культури, природної реальності. У цьому контексті по відношенню до них стають неможливими такі засоби взаємодії – тиск, гноблення, споживацькі підходи.

Індивідуалізація та відокремленість проживання сучасної людини, що викликають почуття самотності, покинутості, неприкаяності, можуть бути переборені лише в таких соціальних формах буття й дії, як любов, дружба, творчість, релігійне єднання, коли особистість визнається й приймається іншими людьми. Об'єднаність з іншими на основі моральності формує потреби у турботі, милосерді, альтруїзмі. Нова система міжособистісних відносин членів суспільства має будуватися на засадах прагнення до пізнання, духовного розвитку та самовдосконалення кожної окремої особистості, її відмови від споживацької позиції, очікувань співчуття і допомоги інших та держави, нічого не даючи взамін.

2. Моральний вимір соціального буття

Моральність – умова екзистенціально осмислених буття, соціальної діяльності й, зокрема, соціальної роботи. Духовність, оздоблена високою моральністю, проявляється у відновленні та розвитку системи вищих, надособистісних гуманістичних цінностей, що визначають цілі, ідеали і зміст суспільного та індивідуального буття; в усвідомленні цінності людської особистості, її совісті, честі та достоїнства, самого людського життя.

Духовність не допускає цинізму, нігілізму і знуцання над тим, що є антропологічними цінностями людського життя (святістю народження, материнства, батьківства, дитинства, таємницею смерті). Духовна людина – високо моральна, культурна, вільна.

А. Швейцер вищою цінністю вважає саме життя, а основним принципом морального називає «благочиння перед життям» як власним, так і чужим. Піднесення життя до рівня найвищої

цінності спонукує людей відчувати велику відповідальність у їхніх взаємовідносинах з іншими. Це сприяє нейтралізації екзистенціального вакууму й знаходженню повноти буття у світі, що представляє собою драму роздвоєння волі до життя в результаті самоствердження однієї волі до життя за рахунок іншої.

Таким чином, моральні вчинки людини спонукані надособистісною відповідальністю. Вони не диктуються колективістськими поглядами, а є внутрішньою потребою особистості діяти згідно етичних норм, дотримуючись принципів гуманності (захисту інтересів життя, щастя та прав людини).

Боротьбу проти зла, закладеного в самій собі, людина веде не за допомогою суду інших, а за допомогою власного суду над собою. Коли більшість людей у своїх думках і вчинках будуть керуватися гуманними потребами, вони стануть основою суспільства. Лише у тій мірі, у якій етичні принципи та ідеали вводяться у діючий моральний кодекс суспільства, він може бути істинно і доцільно використаний.

3. Гуманність як онтологічна форма людського буття

Гуманність як система поглядів людини є формою «самопокладання» індивіда у світі та разом з тим формою співвіднесеності, об'єднання зі світом. Гуманізм як мислення виражає віру в творчий потенціал особистості, готовність до подолання не лише перешкод, що заважають власним діям, але і умов, що викликають біль та страждання інших людей. Гноблення будь-якої людини сприймається як власне приниження, страждання іншої людини викликає співчуття і прагнення допомогти їй у подоланні труднощів. У життєвій практиці гуманізм має вираження у таких орієнтаціях і установках, як «людяність», «турбота», «любов», «повага», «розуміння», «відповідальність», «добра воля», «свобода» «моральний закон», «обов'язок» тощо.

У сучасному світі, відповідно до гуманістичних поглядів, людинолюбство не має основи, якщо в суспільстві відсутні умови для нормального соціального функціонування, реалізації розумового та чуттєвого потенціалу людини. Для реалізації гуманістичного ідеалу на практиці, державі необхідно мати матеріальні, духовні й соціальні ресурси, на базі яких можливе надання людині соціальних гарантій, створення найкращих умов для її розвитку.

Конституцією України затверджено, що найвищою цінністю є людина, забезпечення життя й здоров'я якої, недоторканості й безпеки, честі й гідності, гарантій прав і свобод є орієнтирами соціальної діяльності держави. Реалізацію основних положень Конституції забезпечує соціальна робота на всіх рівнях.

Базуючись на принципі гуманізму, соціальна робота є засобом самореалізації людини і системою підтримки її життєдіяльності. Отже, соціальна робота спирається на практичний гуманізм як на здійснення гуманістичних цінностей у конкретному суспільстві в інтересах кожного індивіду.

4. Антропологічний вимір соціальної роботи полягає в тому, що в центрі її уваги є людина в якості визначальної цінності.

Проблема людини, одна з найважливіших у філософії, набуває особливої актуальності сьогодні, у переломний період розвитку історії, коли на часі питання про сенс і цілі існування не лише окремого індивіда, але і всього людства. Соціальна робота, розгортаючись в загальнолюдському контексті соціальних відносин, спирається на загальнолюдські цінності.

Проблема людини, її моральності вперше порушується у *філософії Стародавнього Сходу*. У давньоіндійських текстах «Упанішадах», наприклад, людина вважається тим досконалішою і моральнішою, чим більшого успіху вона досягає у справі звільнення від світу речей та пристрастей. Останнє досягається шляхом розчинення індивідуальної душі (атмана) у світовій душі, в універсальному принципі світу (брахмані). Ідея реінкарнації, закон карми, який визначає майбутнє народження людини, на основі всіх діянь попередніх втілень, говорить, що лише той, хто в минулому здійснював достойні вчинки і благі дії народиться людиною та буде займати високе суспільне становище.

Антропологічною проблематикою відрізняються твори *давньогрецьких філософів*, що розглядали такі етичні феномени, як благо, чеснота, справедливість; ввели людину у буття як головну діючу особу; вперше процес пізнання наповнили екзистенціальним змістом і обґрунтували екзистенціальний характер істини. Сократ, наприклад, розглядаючи внутрішній світ людини, його душу і чесноти, обґрунтовує принцип етичного раціоналізму, стверджуючи, що чеснотою є знання; людина, що пізнала цінність добра і справедливості, ніколи не буде чинити погано та несправедливо; завдання людини – прагнення до морального вдосконалення та самореалізації на основі пізнання

істини, і перш за все пізнання самої себе, своєї моральної сутності. Платон багато уваги приділяє етичній тематиці, наприклад, в «Діалогах», він дає визначення понять долі, старості, чесноти, розумності, справедливості, терплячості, свободи, порядності, блага, віри та ін.

Яскравим антропоцентризмом та гуманізмом, зверненістю до людини, визнанням її особистісної цінності, права на самовдосконалення, саморозвиток і прояв усіх здібностей вирізняється *філософія епохи Відродження*.

Згідно поглядів П. Мирандоли, людина займає центральне місце в світобудові, як особа причетна до всього земного та небесного; свобода вибору і творчі здібності обумовлюють те, що кожний сам є творцем свого щастя або нещастя й здатний опуститися як до тваринного стану, так і піднятися до богоподібної істоти. Філософська антропология Л. Валла, яка відрізняється мотивами індивідуалізму і утилітаризму, що зумовлені впливом зароджуваних капіталістичних суспільних відносин, затверджує найвищою цінністю людське життя.

Німецька класична філософія зробила значний внесок у розробку проблем гуманізму, антропоцентризму і осмислення людської життєдіяльності. Згідно антропологічного дуалізму І. Канта, людина належить як природній необхідності, так і моральній свободі та абсолютним цінностям; як істота чуттєвого світу явищ вона підпорядкована необхідності, а як носій духовності – вона вільна; як моральна істота людина підкорюється лише моральному обов'язку.

Вихідним принципом поведінки людини, за І. Кантом, повинен бути моральний категоричний імператив (обов'язковий для виконання за всіх умов) – формальне внутрішнє повеління, вимога, заснована на тому, що особистість є самоціллю, вона самодостатня і тому ні в якому разі не повинна розглядатись як засіб здійснення яких би то не було, навіть дуже благих намірів. Вчинок людини буде моральним, за умови, що здійснюється із поваги до морального закону.

Г. Гегель розглядав людину суб'єктом духовної діяльності й носієм загально значимого духу і розуму, надає важливого значення індивідуальній свідомості та активному самоусвідомленню. Самосвідомість індивіда взаємодіючи з зовнішніми середовищем та іншими самосвідомостями утворює суспільну свідомість. Під громадянським суспільством Г. Гегель розуміє сферу реалізації приватних цілей та інтересів кожної окремої особистості .

Поворот від раціоналізму класичної німецької філософії до ірраціоналізму був здійснений неоідеалістами А. Шопенгауером, С. К'єркегором, Ф. Ніцше.

А. Шопенгауер, акцентуючи увагу на проблемах свободи та моральності, їх безпосередньому індивідуально значимому змісті для людини, дає настанови для щасливого існування у світі. Життєвий світ людини, перш за все залежить від того, яким вона його собі уявляє: він набуває різного вигляду у відповідності до індивідуальних особливостей психіки. Для одних людей він виявляється багатим, повним змісту та інтересу, для інших – бідним, порожнім, вульгарним. Все, що для людини існує і трапляється, безпосередньо існує лише в її свідомості. Особистість керується, в основному, власною мораллю, а не зовнішніми регуляторами, так само як життя людини обумовлено її внутрішнім світом (що вона «має в самій собі»). Звідси витікає, що негативні соціальні явища, а також зло або добро визначаються людиною «зсередини».

Антропоцентризмом і гуманізмом вирізняються концепції філософів напряму «руського космізму». На думку Н. Федорова, щоб перемогти всю недосконалість і зло людських стосунків, треба перш за все перемогти смерть як найбільш аморальну силу. Він утверджував культ предків як основу справжньої релігії та виступав за загальний порятунок, а християнську ідею особистого порятунку вважав аморальною.

Концепція моральності Вл. Соловйова, що підводить до розуміння вищого закону, визначає «моральність» як засадничу цінність, з якої виводяться поняття Бога із поняття добра. Егоїзм є запереченням любові та запереченням індивідуальності. Любов – є справжньою самопожертвою. Лише любов потребує безсмертя індивідуальності та лише істинна любов наповнює наше життя абсолютним змістом. Сенс і значення людського життя – в прагненні до вищої, божественної любові, яка є істинною, безумовною любов'ю і має абсолютне значення для людської індивідуальності.

У філософській традиції значна роль відведена любові – любові до людини, людинолюбству, тобто любові як формі гуманістичної співвіднесеності людей між собою та світом у цілому. У давньогрецькій думці любов розглядалася як будівна, рушійна енергія світобудови (Емпедокл, Аристотель, Посидоній). Інша лінія античної філософії любові йде від Платона. Глибинний зміст Платонівського еросу – «народження в красі».

Любов вважає одним з фундаментальних гуманістичних екзистенціалів. Любов є одним з моментів того, що Е. Фромм назвав продуктивною орієнтацією – діяльне і творче ставлення людини до Іншого, а також до самої себе й природи; це досвід ділення й спільності, що дозволяє розвинути власну внутрішню активність. Любов, згідно Е. Фромму, проявляється в солідарності з оточуючими нас людьми, в еротичній любові між чоловіком і жінкою, у любові матері до дитини й у себелюбстві як людини. Діяльна любов включає такі орієнтації: турбота, відповідальність, повага й розуміння.

Таким чином, соціокультурні феномени сучасної України, на які спирається соціальна робота, містять ідеї та імперативи багатьох світових філософсько-світоглядних парадигм, релігійних конфесій, цінності минулого колективістського і сучасного раціонально-індивідуального буття. У сучасному суспільстві, що характеризується нестабільністю, різкими соціальними зрушеннями, дезідентифікацією особистості проблема цінностей та їх переорієнтації є дуже актуальною.

Широке коло традиційних і нових духовно-моральних детермінант і ціннісних орієнтирів соціальної роботи стосується трьох аспектів: залежність її ціннісної бази від місії, цілей і завдань; впровадження етичних стандартів професії; етичні дилеми, з якими зіштовхуються фахівці соціальної роботи в процесі виконання професійних обов'язків.

6. Принципи соціальної роботи

На основі цінностей складаються *принципи соціальної роботи*, що втілюють основні правила й норми цієї діяльності. Базовими в соціальній роботі є принципи законності та прав людини, незалежності, гуманізму й ін. Права людини законодавчо закріплені в таких документах, як Всезагальна декларація прав людини (1948), Міжнародний пакт про цивільні й політичні права людини та Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права (1966), Принципи ООН. В них визнається людська гідність всіх членів суспільства, їх рівність і невід'ємність прав, що є запорукою свободи, справедливості та всезагального миру.

Для соціальної роботи можна виділити як засадничі такі *принципи*.

❖ *Принцип незалежності*, оснований на визнанні невід'ємних прав людини, у тому числі права на достойне,

повноцінне життя, незалежно від віку; рівний захист від дискримінації, жорстокого, нелюдського, принижуюче людську гідність поводження.

❖ *Принцип захищеності*, за якого, як члена суспільства, має забезпечуватись право літньої людини на соціальний захист по старості, інвалідності, хворобі й соціальне обслуговування на такому рівні, який необхідний для підтримання життєздатного рівня, здоров'я і матеріального забезпечення її самої та її родини.

❖ *Принцип гуманізму*, що спирається на визнання людини найвищою цінністю, передбачає здійснення соціальної діяльності на засадах альтруїзму, емпатії, людяності, поваги її гідності. Поняття про абсолютну цінність людини, переходячи із розряду філософського розуміння в категорію базисного переконання соціального працівника, визначає сутнісну характеристику соціальної роботи.

Поважання гідності людини, бажання надати високоякісну допомогу вимагає розв'язання фахівцем соціальної роботи правових, економічних, соціально-психологічних питань на найвищому професійному рівні. Гуманістичне ставлення, співчуття, намагання полегшити страждання літньої людини вимагає підвищеної уважності, терпимості, кваліфікованості спеціалістів.

Соціальна робота, по суті, є соціогуманістичною діяльністю, вона в цілому служить цілям розвитку людства, оскільки спрямована на вдосконалювання людських взаємовідносин. В її основі – розвиток особистості, підтримка її життєзабезпечення та соціального функціонування. Турбота про благо особистості при цьому є першочерговим завданням суспільної й державної допомоги, стратегією соціальної політики.

У кризових суспільствах гуманізм набуває специфічної форми й проявляється, у першу чергу, на рівні повсякденного людинолюбства. Особистісна спрямованість, що виражає гуманістичний ідеал на індивідуальному рівні є втіленням альтруїзму. Цей принцип життєвої орієнтації людини заснований на безкорисливій допомозі, визнанні пріоритетності блага інших людей перед власним благом є одним із засадничих принципів в соціальній роботі. Альтруїстичні якості носять двоїстий характер: соціобіологічну складову (якості засновані на вродженій передумові необхідності виживання людського роду) та соціокультурну складову (якості виховуються, представляючи собою результат тривалого культурно-історичного, суспільного та індивідуального розвитку).

У соціальній роботі загальнофілософська концепція відповідальності знаходить відображення у повсякденній дії соціального працівника. Етична відповідальність соціальних працівників перед клієнтами передбачає дотримання принципів *гуманізму, клієнтоцентризму, демократизму, толерантності, конфіденційності, незалежності* та ін.

Відповідальність перед колегами передбачає *співробітництво, коректність, партнерство, безконфліктність*.

Етична відповідальність соціальних працівників перед професією базується на *чесному виконанні своїх професійних обов'язків, підвищенні кваліфікації, саморозвитку; затвердженні достоїнства й честі своєї професії; внесенні вкладу в розвиток професійних знань, форм та методів*.

Міжнародна федерація соціальних працівників ухвалила міжнародні стандарти надання соціальної допомоги, що спираються на принципи, в тому числі етичні, згідно яких соціальними працівниками повинна надаватись найкраща допомога або порада усім, хто її потребує, заперечуючи будь-які вікові обмеження.

Етичні дилеми й ціннісні протиріччя в соціальній роботі

В практиці соціальної роботи частою є потреба вирішення питань, що супроводжуються етичними дилемами. Аналізуючи різні умови, керуючись мотивами відповідальності, соціальному працівникові доводиться приймати рішення стосовно долі людини, часто самому визначаючи пріоритетність задоволення одних її особистісних потреб перед іншими. Психологічно напружена ситуація вибору та конфліктність потреб може мати негативні наслідки.

Часто соціальному працівникові доводиться розв'язувати етичні питання, що пов'язані зі застосуванням у клінічній практиці етаназії, штучного запліднення, пересадження життєво важливих органів тощо. Проблемність моральної ситуації постає в тому, що лікарі та учені почали маніпулювати процесами народження і умирання. Широке обговорення «проблемних випадків» у суспільстві стало маніфестацією ідеології захисту прав людини в медицині, спробою виявити можливості діалогу та солідарності людей у захисті добра і протистоянні злу в ситуаціях, які породжені сучасною наукою.

Конфлікт відповідальності, що пов'язаний з вибором пріоритетності цінностей часто стає причинами професійного стресу соціальних працівників. Надаючи соціальну допомогу, фахівець виходить зі свого розуміння благ, цінностей, бачення

розв'язання проблеми. Соціальний працівник може відчувати провину емоційний та психологічний дискомфорт у випадку неправильного вирішення питання, що стало поштовхом для розвитку хвороби або смерті клієнта.

Дотримання етичних принципів в соціальній роботі вимагає не сліпого їхнього виконання, а розумного диференційованого застосування у соціальній дії. В соціальній взаємодії соціальний працівник має розвивати здатності клієнта робити самостійний усвідомлений і цілеспрямований вибір власних цінностей та відповідати за цей вибір.

Дотримання професійних стандартів є обов'язковим елементом соціальної практики, але остаточне рішення фахівця соціальної роботи буде залежати від багатьох умов та обставин. Принцип конфіденційності, нерозголошення інформації про клієнта в особливих випадках може бути порушеним, якщо є загроза здоров'ю або життю інших членів суспільства. В умовах сучасної масштабної комп'ютеризації дотримання цього принципу ускладнюється.

Отже, сучасна соціальна робота вільна від строгих ідеологічно-ціннісних настанов, що збільшує важливість морально-етичного аспекту діяльності.

6. Цінності соціальної роботи

На базових цінностях засновані *інструментальні цінності* соціальної роботи: *демократичність, справедливість, відповідальність, повага до своєрідності кожної особистості, конфіденційність тощо*. Орієнтуючись на професійні цінності як на інструментальні, фахівець ставить цілі, вибирає засоби, виробляє стратегію й тактику діяльності, оцінює її результати. На якість діяльності впливає як дієвість базових цінностей соціальної роботи, затверджених у суспільстві, так і їх прийняття на особистісному рівні самим фахівцем.

В соціальній роботі можна вирізнити два рівні цінностей. *Перший рівень* складають *метацінності*, які визначаються в контексті глобалізованих цілей як певні ідеали, що реалізуються у мультикультурному просторі. До них належать *совість, честь, доброта, справедливість, достоїнство та інші екзистенціальні орієнтири особистості*.

До другого – належать *цінності-засоби*, що забезпечують досягнення метацінностей. В соціальній роботі їх можна назвати професійними (етичними) цінностями, вони являють собою

фахові вимоги до соціальної взаємодії з клієнтом, корпоративні принципи і норми взаємодії з колегами, соціальними службами та ін. Особистими цінностями соціального працівника є власні переконання, які виражають і зумовлюють його світоорієнтацію, слугують основою для прийняття певних рішень. Серед найважливіших з них – особистісна цінність клієнта, повага до його індивідуальної своєрідності, визнання права кожної людини на самовизначення, відповідальність за власні дії, утримання від критичних суджень, наснаження тощо.

На практиці фахівець соціальної роботи втілює гуманні та альтруїстичні ідеали, визнаючи людину найвищою цінністю, захищаючи її гідність та права, укріплюючи здатність людини переборювати перешкоди на шляху до повноцінного життя.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте сутність феномену духовності.
2. Які екзистенціальні константи життя людей Ви знаєте?
3. Що таке цінності? Що є вищою цінністю?
4. Визначте духовно-моральні детермінанти соціальної роботи.
5. Назвіть основні рівні та розкрийте значення основних цінностей соціальної роботи.

ЗМ 4. СТРАТЕГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ: ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ТА ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ ВИМІР

Тема 7. Соціокультурне підґрунтя виникнення філософії допомоги в Україні (4 год.)

Питання до теми

1. Архетипи «соціального» в світогляді українського народу
2. Формування вітчизняної теорії соціальної роботи та досвід осмислення соціальної підтримки нужденних.

1. Архетипи «соціального» в світогляді українського народу

Становлення соціальної роботи в Україні як нового виду професійної діяльності, наукової галузі та навчальної дисципліни

вимагало звернення до зарубіжного досвіду проведення відповідної діяльності (системі соціальної роботи Європейських країн більше 100 років).

Україна має багаті традиції доброчинності, суттєвий досвід розв'язання соціальних проблем, багату філософську спадщину, яка має стати підґрунтям теорії соціальної роботи.

Початки філософії соціальної роботи в Україні виникають на початковому етапі розвитку суспільних відносин. В сучасній науці визнано, що становлення філософської рефлексії на території України починається із V ст. до н.е., а пряме зародження української філософії у більш вужчому і наближеному до сучасності розумінні припадає на XI ст.

Методологічно складно вирізнити чітку межу між усною міфологічною та християнською традицією інтерпретації ідей людинолюбства, милосердя, доброчинності. Однак якраз дослідження перших, тобто міфопоетичних вітчизняних спроб осмислення підстав співіснування людей у світі, специфіки екзистенційного світу людини дозволяє виділити ряд особливостей тлумачення соціальної роботи у світоглядно-філософській думці України наступних століть.

Внаслідок складного процесу культуротворення в Україні, міфологічна традиція українського народу є поліфонічною, для якої характерні переплетення різних культур (трипільської, скіфської, готською та ін.). Напластування та переплетення різних тенденцій світорозуміння робить **відкритість** характерною прикметою українського світогляду.

Стародавні слов'яни жили родовими громадами або спільнотами. Співбуття людей в межах общинного існування породжувало специфічне сприйняття світу як *світу-общини* або як *родинний світ*. Так, центром світу-громади поставала людина, а першим головним законом співбуття визнавалась **любов**. Вона у бутті української громади розумілась багатопланово (як кохання, дружба, товаришування), проте найважливішою її функцією вважалось гуртування та об'єднання людей у єдине ціле для спільного долавання проблем, гармонізації людського буття.

Інтерпретація особливостей екзистенційального світу людини та її суспільного буття в усній народній творчості здійснювалась в антропоморфному річищі. Таким чином не лише стихії та сили природи в контексті міфологічного світобачення уподібнювалися людині, антропоморфізації підлягали і соціальні феномени, наслідком чого в свідомості українського народу формувались архетипи Долі, Злиднів, Бідності тощо.

Так, Доля розглядалась в народному епосі як позитивне начало, яке дбає про людину, допомагає їй в усьому. Уявлялась доля в образі душі предків, янгола чи двійника людини. Вважалося, що вона не мала божественного походження, а була втіленим співіснуванням людини. Долю шукають, її отримують, домагаються, випробовують, бо вона є той “наділ життя”, що визначає систему життєвих відношень особи. Тому хто оволодіє долею в усьому таланить. Через те долю на Україні подекуди називали Таланом. Талан – це щаслива доля, успіх, удача.

Крім Долі, яка гармонізує людське буття, в українських переказах згадуються Злидні (російський аналог – Нужда), які на відміну від Долі діють самостійно, незалежно від людини. Наші предки вважали, що Злидні постають у вигляді невидимих діда чи баби-жебраків або злих духів, які де б не оселились – всюди приносять бідність. Нечисті злі духи, на думку наших предків, можуть також викликати «послаблення вогню життя», здоров’я людини, спричиняти різні недуги.

Велика роль у межах казково-міфологічного світогляду відводилась архетипу Біди, який уособлював певну граничну «проблемну» ситуацію людського буття. Біда уявлялася вторгненням лиховісних сил у впорядковане життя спільноти, звичний плин людського життя і поставала для них в образі Змія, чи нерозумного, безпорадного правителя країни. Подолати Біду, вважалося, можна завдяки активній дії, розумному втручання, дієвій Любові, яка здатна протидіяти лиху. Причому людина поставала в українській казково-легендарній традиції як активна істота, котра не покладаються на присуд, «судьбу», а здатна своїми пізнавальними здібностями, моральними якостями змінювати своє життя та життя інших людей на краще. Отож, діяльність людини, вважалося, зумовлюється переважно ситуацією Біди та її власним сумлінням.

Архетипи збережені в міфології українського народу можуть бути представленими і в інших культурах народів світу. Проте, будучи закоріненими в особливе національне світоглядне підґрунтя, вони набули неповторної соціокультурної специфіки, зумовили архітектоніку філософської думки України, яка зародилася ще до виникнення Київської Русі і в лоні якої містяться витoki теоретичного осмислення соціальної підтримки нужденних.

2. Формування вітчизняної теорії соціальної роботи та досвід осмислення соціальної підтримки нужденних

Особливістю формування української світоглядної думки, яка зазнала впливу різних культур є те, що вона починається не з натурфілософії, як західні течії, а з антропології, основним змістом якої була людина, а в людині – мораль.

Становлення теорії соціальної роботи в Україні доби Київської Русі було тісно пов'язане з впровадженням християнства. Християнська релігія мала важливе значення для трансформації всіх сфер суспільного життя, в тому числі й стратегій допомоги та підтримки людини. Це безпосередньо позначилось на характері соціальної роботи, адже з часу запровадження релігії починає формуватися християнська концепція допомоги, в основі якої – філософія любові до ближнього.

Зокрема, з поширенням християнства відбувається перегляд традиційного міфологічного світогляду, що спирався на визнання єдності людини з природним, суспільним і «небесним світом». Іншого звучання набули міфологічні архетипи розуміння світу, людини, буття і небуття, добра і зла тощо.

Так, християнство починає розглядати людину як «вищу річ» серед створених богом речей, котра, як Мікрокосм, є одночасно образом і подобою Бога, як Макрокосму. Якщо в міфології Буття і Небуття мали життєвий, земний зміст, то в християнстві Буття інтерпретується як рух до вічності, невідомості, а Небуттям постає земне існування. В зв'язку з цим в християнському розумінні людини на перший план виходить проблема життя і смерті. Отже християнська філософська думка загострює проблему світової та людської невлаштованості, надаючи останній морально-етичні форми.

Дієвість і практичність християнської філософії забезпечує спеціальна організація, яка стає істотним суб'єктом соціальної допомоги нужденним – церква. З позицій церкви добротність розглядається не лише підставою суспільної злагоди, а й запорукою духовної досконалості особи, гарантією спокутування її гріхів, а отже – спасіння. Теорія соціальної роботи княжої доби, таким чином, розгорталась у річищі християнського гуманізму, ключовою особливістю якого було поєднання ідеї людинолюбства з теоцентризмом. Це яскраво виявилось у творах киеворуських мислителів (Володимира Мономаха, Феодосія Печерського, Кирила Туровського та ін.), в яких проведені ідеї людино- та боголюбства, закладені ті теоретичні підвалини допомоги нужденним, які в подальшому стали підґрунтям практичної

діяльності у суспільстві.

У християнській літературі широко висвітлюються питання милосердя, співчуття і любові до ближнього на основі коментарів євангелічних текстів.

У творах **Іоана Златоуста** суспільна нерівність пояснюється божественним задумом, принципом корисності, взаємодоповнюваності існування: бідний має потребу в багатому, багатий - в бідному. Розглядаючи милосердя як конкретні благодійні вчинки, він виділяє два рівні допомоги: милості тілесні (нагодувати, одягнути нужденних, відвідати хворих і засуджених, прийняти подорожуючих, поховати померлих) і милості духовні (навернути на істинний шлях грішника, вчити його добру, дати ближньому корисну пораду, молитися за нього, втішити, прощати образи, не відплачувати за зло).

В Ізборнику 1076 р. записані одні з перших теоретичних підходів до проблем соціальної допомоги. Зазначаються окремі об'єкти допомоги: убогі, вдови, сироти, бездомні, хворі. Висуваються вимоги надання багатими допомоги бідним. Чим вищий соціальний статус людини, тим більше їй належить здійснити милосердних справ.

Феодосій Печерський вважав милосердя найважливішою з людських чеснот, запорукою морального самовдосконалення особи та спасіння її душі. Християнський гуманізм дозволяє йому підходити до людини безоціночно: «Милостинею обдаруйте не лише єдиновірців, але й чужих. Якщо бачиш роздягненого, або голодного або від студії або якої біді страждаючого, чи буде те іудей, або сарацин, або болгарин, або еретик, або латинянин, або язичник, будь-який – всякого помилуй і від бід позбав, якщо можеш, - і не будеш позбавлений подяки Бога» (Златоуструй. Древня Русь X – XIII століть. М. 1990 – 162с.)

У «Повісті врем'яних літ літописця Нестора тема «милостивої діяльності» розглядається у зв'язку з відповідальністю суб'єкта за свої вчинки. Саме з цих позицій дається оцінка соціальних дій князя Володимира, який з прийняттям християнської віри будує свої відносини з оточенням на основі концепції милосердя і це приводить до соціальної стабільності.

Важлива роль у справі християнського самовиховання належить **Володимиру Мономаху**, який особисту участь кожного у справах обездолених розглядав як істинну соціальну позицію.

В центрі його «Повчання» – ситуація екзистенціального буття людини в упорядкованому, як тоді (в XII ст.) вважалося,

Богом світі. Водночас, приміряючи досконалість зовнішнього світу до людської життєдіяльності, Мономах відзначає самотність людини у світі, хиткість та невлаштованість її існування. На неї чатують як небезпеки навколишнього світу (ворожі набіги, дикі звірі, беззаконня і т. д.), так і власна слабкість перед спокусами. Це зумовлює головну потребу людини – знайти себе та мету свого існування у світі. Шляхи здійснення цієї мети Мономах вбачає у пошуках способів морального вдосконалення та реалізації людських здібностей.

У зв'язку з цим мислитель усвідомлює потребу взаємодопомоги, підтримки тих людей, які з різних причин не здатні віднайти своє місце у світі. В «Повчанні» йдеться про низку моральних імперативів, притаманних добродійній особі, серед яких і настанови підтримати убогих, вдів, «творити милостиню» нужденним, «ухилитися від зла» тощо. Добродійність, на думку Мономаха, полягає також і в шанобливому ставленні до старших, в гостинності, привітності та щирості.

Прихильне ставлення Бога до людини описується у «Слові про розслабленого» **Кирила Туровського**. В притчі «Про людську душу» автор вибудовує ієрархію християнських чеснот, змальовуючи її у вигляді «дерева життя». Основою дерева життя є смиренномудріє, його початок – покаяння. Стовбур дерева – благовір'я. Від того стовбура відходить гілля. Що символізує різні види покаяння: сльози, піст, чисту молитву, милостиню, покірність та ін. Плоди на гілках – шляхи людського спасіння. До них автор відносить любов, послух, покірність, злиденність (Златоуструй. Древня Русь X – XIII століть. М. 1990 – с. 302 (2) С.199)

Ідеї милосердя, добродійства набули особливого звучання в добу Ренесансу (Відродження), котра в Україні пов'язана з культурою українського (козацького) бароко. Практичні завдання суспільного піклування в цей період вирішуються переважно у двох основних напрямках. Першим з них було особисте піклування про нужденних, сиріт, престарілих, започатковане традиціями давньоруських князів, а другий напрямок являв собою вдосконалення масштабів державної підтримки соціально вразливих верств населення при залученні благодійницької діяльності церкви.

Специфічним різновидом громад виявились **церковні братства**, які брали активну участь у вирішенні багатьох соціальних проблем своїх членів і тогочасного українського суспільства. Будучи всестановими організаціями, братства

залучали до своїх лав представників духовної та світської інтелігенції. Так, вагому підтримку братствам надавали Костянтин Острозький, гетьман Сагайдачний та ін.. При братствах існували притулки для людей, котрі були не здатні самостійно жити та заробляти на життя, відкривалися школи, друкарні. Отже, практичною діяльністю братчики втілювали в життя принципи благочестя, людяності, милосердя.

Впливовою серед мислителів XVI – XVII ст. в плані пошуків відповідей на питання про сутність людини та її місце у світі була позиція І.Вишенського, який наполягав на необхідності духовного вдосконалення у келії монастиря чи печери, ізоляції від світу. Водночас, такі подвижники, як Юрій Котермак з Дрогобича, Лукаш з Нового міста, Павло Русин із Кросна, Станіслав Оріховський-Роксолан, Іван Туробінський-Рутенець та ін. наголошували на усвідомленні унікальності та гідності людського життя, акцентували активну присутність людини у поцейбічному світі, закликали ширити освіту, допомагати нужденним.

Зокрема, київський митрополит, засновник Києво-Могилянської академії, **Петро Могила** створив класифікацію милосердних справ, розділивши їх на тілесні і душевні. Перші, з погляду філософа, пов'язані з підтримкою нужденної людини в збереженні її тілесного існування («допомога одежею», надання притулку на ніч подорожньому, догляд хворого тощо). Водночас, окрім проблем органічного існування людини (одяг, харчування, житло тощо) до небезпек, властивих соціальній взаємодії П.Могила відносить моральну невлаштованість людини. Тому другий рід милосердних справ він пов'язує з душевною підтримкою ближніх: напученням грішника відступитись від гріха, навчанням неосвічених і невігласів, особливо дітей-сиріт, щоб вони стали гідними членами суспільства, наданням вірних порад тим, хто хоче виправити своє життя, утіхою скорботних, молінням за своїх ближніх, терплячим знесенням докорів, прощенням заподіяного зла.

Григорій Сковорода, видатний український педагог, поет, мандрівний філософ, представник етико-гуманістичного напрямку вітчизняного просвітительства. У центрі його філософських поглядів стояли етичні питання проблема людини, її природа, щастя. Щастя людини ставить у пряму залежність від її діяльності.

Взаємодію Макрокосму (світу) і Мікрокосму (людини) мислитель тлумачить у плані «сродності», «спорідненості», порушення якої викликає безлад. Одне з найважливіших завдань,

які стоять перед людиною, на думку Г.Сковороди – самовизначення. Його вирішення можливе через гармонізацію людського життя, яка настає після усвідомлення людиною своїх здібностей та можливостей діяльності у світі. Самоусвідомлення тісно пов'язане із вибором «сродної праці», який забезпечить щастя та свободу людини. Свободна людина здатна по-новому подивитись на Добро і Зло. Її сила – у серці, яке для Г.Сковороди є духовним осердям людини, її творчою засадою, зосередженням усіх творчих поривів.

По-справжньому щасливою є та людина, яка пізнала свій внутрішній світ, обрала заняття відповідно до своєї внутрішньої схильності, а тому стала корисною суспільству. На особливу увагу заслуговує проблема рівності в суспільному житті. Філософ обстоював ідею соціальної рівності людей як рівності за природою, усвідомлюючи водночас, що соціальна рівність не може бути запорукою рівності розумової («нерівність рівності»). Г.Сковорода виступав проти соціального паразитування.

Не лишилися осторонь осмислення соціальних проблем українські педагоги, філософи кінця ХІХ-поч. ХХ ст.: Микола Пирогов, Костянтин Ушинський, Софія Русова та ін.

Приміром, питанням морального виховання особистості приділив велику увагу український хірург, просвітитель, організатор науки в Україні **Микола Іванович Пирогов**. В своїх роботах «Питання життя» та «Школа и жизнь» вчений проводить ідею загальнолюдського виховання, метою якого є підготовка до життєвих реалій людини-громадянина з науковим знаннями та релігійно-християнською мораллю. Вчений був твердо переконаний, що запорукою підвищення життєвого рівня населення є суспільні перетворення, основою яких є трансформація системи освіти і науки в Україні.

Поворот до осмислення людини як унікальної індивідуальності, наділеної широким спектром можливостей, до визнання цінності її індивідуального вибору та свободи особистості, який здійснюється в творах вітчизняних мислителів другої половини ХІХ – початку ХХ ст.. став важливою методологічною підставою, що передбачала розгляд соціальних відносин крізь призму визнання самоцінності кожного громадянина в громаді (суспільстві). Таким чином було створено філософське підґрунтя для нових підходів до людей, невлаштованих у житті.

Наприкінці ХІХ ст.. теологічний і суспільно-благодійні підходи по наданні соціальної допомоги змінюються на правовий підхід.

Починається створення державної системи соціального забезпечення, одночасно з якою продовжують функціонувати профспілки, каси взаємодопомоги тощо. Саме до цього періоду відносять професіоналізацію соціальної роботи

Питання для самоконтролю

1. В чому полягає специфіка інтерпретації соціального в усній народній творчості українців?
2. Які чинники сприяли становленню соціальної роботи в Україні?
3. Назвіть основні етапи становлення вітчизняної соціальної роботи.
4. Розкрийте сутність архетипів «Долі» та «Біди» та їх місце в світогляді українського народу.
5. Охарактеризуйте роль братств у справі підтримки нужденних:
6. Визначте особливості осмислення підтримки нужденних українськими мислителями XIX ст..

Тема 8. Стратегії соціальної допомоги в контексті української ментальності (4 год.)

Питання до теми

1. Потреба в наданні допомоги
2. Інтровертованість як характерна ознака української ментальності
3. Чинники формування української ментальності
4. Кордоцентричність української психіки
5. Національні особливості родинного виховання українців.
6. Спрямованість «на себе», «на інших» «на спільні дії» у наданні допомоги
7. Вид допомоги «знизу вгору», «згори вниз», «рівний рівному»

1. Потреба в наданні допомоги

В основі процесу надання допомоги лежить протиріччя між об'єктивно існуючими потребами і реальними можливостями для їхнього задоволення на певному етапі суспільного розвитку. Незадоволеність життєво важливих потреб призводить до виникнення соціальної напруги, що поглиблюючись спричинює кризові стани, соціальні конфлікти, соціальні вибухи. Зростання

соціальної напруги характеризується підвищенням невдоволення існуючим режимом, владою; загостренням конфліктності, агресивності, тривожності, психологічних девіацій членів спільноти. Підтримку стабільності у суспільстві, задоволення екзистенційних потреб, зниження соціальної напруги здійснює соціальна допомога. Багаторазове надання допомоги в реалізації потреб породжує певний набір соціальних очікувань, що вимагають її інституціоналізації (визначення, закріплення соціальних норм, правил, статусно-рольових функцій, приведення їх в систему, здатну діяти у напрямі задоволення деякої суспільної потреби) та стає передумовою професійної соціальної роботи.

Потреба несення допомоги виникає на несвідомому рівні, вона спирається на колективне безсвідоме, притаманна роду, передається генетично наступним поколінням, створює підґрунтя для формування відповідних паттернів поведінки на рівні індивідуальної психіки.

2. Інтровертованість як характерна ознака української ментальності

Характерними ознаками української ментальності, на одностайну думку дослідників «української душі» О. Кульчицького, І. Мірчука, Є. Онацького, В. Липинського, Дм. Чижевського, М. Шлемкевича, Б. Цимбалістого, Я. Яреми, В. Яніва та ін., є інтровертованість, кордоцентричність, почуттєвість та емоційність.

Інтровертованість, зосередженість на внутрішньому, особистісно-індивідуальному світі вирізняє людину суб'єктивізмом та ідеалізацією; може виражатися в замкненості, ізолюваності, відлюдкуватості, утечі від зовнішнього світу, що характеризує сковородинський ідеал: «Світ ловив мене, та не спіймав».

За інтровертної установки, внаслідок відволікання від зовнішнього об'єкта, перевага надається внутрішньому, думці, ідеї, що є похідними від початкового образу. Інтелектуально усвідомлена ідея прагне впливати на життя за допомогою почуття.

3. Чинники формування української ментальності

О. Кульчицький, досліджуючи «світовідчуття українця», доводить перевагу «увнутрішнених» психічних явищ, «рефлексивних» світосприймальних настанов над

«предметовими» на основі аналізу чинників, що формують українську ментальність: расового, географічного, історичного, соціологічного, культуроморффічного, доглибинно-психічного.

Географічний чинник враховує природно-географічне середовище, природні умови, що є визначальними для певного типу господарської діяльності та традиційної культури.

Геополітичне розташування України поміж Заходом і Сходом в історичному аспекті створювало «межові ситуації», ситуації постійної загрози існуванню народу, нації, культурі. Пограничне розташування, яке приховує постійну небезпеку, що вимагає постійної готовності до оборони, протягом кількох поколінь формує в українській психіці елементи чуйності, напруженості, суворості. На ментальному рівні це підвищує цінність потреби у захисті.

Соціологічний чинник враховує специфіку взаємодії, домінування, підпорядкування певних класів, соціальних груп, культурних кіл у структурі суспільства.

Доглибинно-психічний рівень складають персональне українське несвідоме (наявність комплексів мрійності, меншовартості, месіанства тощо) та колективне підсвідоме (архетипи).

4. Кордоцентричність української психіки

Проаналізувавши та об'єднавши окремі особливості української ментальності, О. Кульчицький висноує, що українська психічна структура відзначається емоційно-почуттєвим характером та кордоцентричністю (зосередженістю довкола «серця»). Ідею першості серця перед розумом в українській національній філософії відстоювали: Г. Сковорода, П. Юркевич М. Гоголь, П. Куліш та ін.

Висока українська емоційність та чутливість є основою людяності. Зверненість до власного внутрішнього світу, дар інтроспекції, споглядальна настанова сприяють розвиткові емпатії та розуміння іншої людини.

При вивченні індивідуальних особливостей людини біологічно-спадковий фактор відіграє головну роль, але коли йдеться про національний характер, тобто про певні спільні цілі нації, риси поведінки і ментальності, що продуковані культурою, слід використовувати культурно-антропологічний підхід.

5. Національні особливості родинного виховання українців

Б. Цимбалістий великого значення надає структурі родинного життя: «Риси, типові для даної нації, є зумовленими духом родини, який сам є зумовлений усією соціальною структурою і культурою суспільності. Національний характер впливає прямо із способу і роду виховання, яке отримує людина з перших своїх років.

Особливе значення має в ментальності українців образ Жінки-матері, під символом якого виступає «Україна-мати», «Ненька-Україна»; в релігійному житті культ Богоматері перевищує культ Христа-Богочоловіка; вихованням дітей в українській родині здебільшого займається жінка. Звідси висока оцінка таких рис характеру, як доброта, добродушність, лагідність, ніжність, м'якість, сердечність як «ідеальних рис», тобто як прикмет ідеальної людини; сильного «інстинкту несення допомоги» (В. Янів); прагнення втечі до життя в малому гурті та брак «мужесько-здобувчої настанови» до зовнішнього світу.

Структура української родини має також вплив на ставлення українця до влади, авторитету, рівності. Розподіл виконуваних ролей в українській сім'ї, який має гендерні відмінності, впливає на духовну поставу особистості.

6. Спрямованість «на себе», «на інших» «на спільні дії» у наданні допомоги

Українським менталітетом означається спрямованість особистості, яка характеризується сукупністю світоглядних та ціннісних установок, потреб, мотивів, поглядів, переконань та прагнень, що скеровують людину на певну поведінку і діяльність. Розрізняють три основні види спрямованості: «на спільні дії», «на себе» та «на інших».

Спрямованість «на спільні дії» визначається зверненістю до об'єкту, ототожненням з ним та залежністю від нього. Світоглядні установки, за такої спрямованості, мають колективістську природу, характеризуються потребою у взаємодії та приналежності до групи.

Спрямованість «на себе» визначається відчуженістю від об'єкта, самоствердженням по відношенню до нього, не підпорядкуванням та уникненням його влади. Світоглядні

установки за такої спрямованості характеризуються пріоритетністю індивідуального над загальним.

Спрямованість «на інших» визначається зверненістю, інтересом і увагою до зовнішнього об'єкту, його підвищеним значенням для суб'єкта. Світоглядні установки характеризуються потребами у наданні допомоги. За даної спрямованості моральність та релігійні переконання особистості здебільшого керуються суспільною думкою.

7. Вид допомоги «знизу вгору», «згори вниз», «рівний рівному»

Допомога може надаватися в трьох площинах: знизу вгору, згори вниз та рівний рівному.

Перший вид «знизу вгору» – допомога людям, які вище за статусним або матеріальним положенням, спирається на визнання їхнього авторитету.

Допомога в одній площині, «рівний рівному» – будувалась на засадах солідарності та рівності. Ідеї справедливості, свободи, громадянського обов'язку були основоположними в братствах (національно-самобутніх формах самоорганізації населення), відігравали значну роль у формуванні соціальної допомоги на засадах громадянського гуманізму.

Найбільш розвинений та укорінений в українській ментальності вид допомоги «згори вниз» – немічним, бідним, калікам, старим – тим, кому гірше за тебе.

Надання допомоги ближньому починається з української родини, в якій уособленням любові, сердечності, ніжності, турботливості є мати. Любов до матері сполучається в українському характері з любов'ю до землі. Землі-годувальниці надаються риси матері, її називають «великою матір'ю». Культ жіночого начала у хліборобських народів обумовлений тим, що для виживання сім'ї слід виростити, зібрати та зберегти плоди землі, аналогічно як для збереження роду – народити, виростити потомство, захистити його. Тобто основними функціями, що сприяють виживанню та продовженню роду, є опіка, захист, підтримка. Культ матері, що піклується про всіх членів родини від дітей до найстарших, формує підсвідомий зразок поведінки надання допомоги ближньому.

Домінантними рисами «української душі» є інтровертованість, почуттєвість, емоційність, кордоцентризм (грецьк. *cardia* – серце та лат. *centrum* – осереддя), антеїзм (любов,

емоційно-шанобливе ставлення до землі, рідної природи), індивідуалізм, поєднаний з ідеями рівності та волі. Почуттєвість, лагідність, добродушність, ніжність, м'якість, сердечність, що типові для жіночої національної свідомості, детермінують в українській ментальності потребу несення допомоги, опіки та підтримки.

Отже, ознаки українського менталітету як системи світовідчуття та світосприймання, відбиваються на сукупності настанов щодо видів допомоги, індивідуальної поведінки та соціальної діяльності у цілому. Тому система соціальної роботи ефективна лише за урахування особливостей національного менталітету.

Питання для самоконтролю

1. Механізми формування потреби «соціальної допомоги»
2. Інтровертованість як характерна ознака української ментальності.
3. Чинники формування української ментальності.
4. Національні особливості родинного виховання українців.
5. Вид допомоги «знизу вгору», «згори вниз», «рівний рівному»
6. Почуттєвість та емоційність як характерні ознаки української ментальності.
7. Висока релігійність українського народу.
8. Спрямованість «на себе», «на інших» «на спільні дії» у наданні допомоги

Тема 9. Філософія професіоналізму в сфері соціальної роботи (4 год.)

Питання до теми

1. Проблеми професіоналізму в соціальній роботі
2. Професійна «Я-концепція» соціального працівника
3. Професійно-важливі якості соціального працівника
4. Професійні ризики у соціальній роботі

1. Проблеми професіоналізму в соціальній роботі

Професіоналізм - це високий, стійкий рівень знань, умінь і навичок, що дозволяє досягати найбільшої ефективності в професійній діяльності.

Показники професіоналізму особистості й діяльності

соціального працівника.

Об'єктивні показники (наскільки людина відповідає вимогам професії) та *суб'єктивні* (наскільки професія відповідає вимогам особистості, її схильностям, інтересам та прагненням).

Функціонально-репродуктивні показники: результативні, процесуальні, нормативно-етичні, наявний базис, прогностичні, професійна наукованість, соціальна активність.

Інноваційні показники: творчість, новаторство, індивідуальність.

Індивідуально-технологічні показники: професійна свідомість і самосвідомість, професійна об'єктивність і нейтралітет, передбачення, активізація й використання можливостей, якісно-оптимальні показники, показники «повноважного партнерства»

Стадії професійного становлення: оптація, професійна підготовка, професійна адаптація, професіоналізація, професійна майстерність.

2. Професіональна «Я-концепція» соціального працівника

Структура особистості суб'єкта професійної діяльності складається з таких компонентів.

1. Спрямованість - система домінуючих потреб, мотивів, намірів, інтересів, схильностей, ідеалів, ціннісних орієнтацій й установок.

2. Професійна компетентність - наявність професійних знань, умінь та навичок виконання професійної діяльності. Основними компонентами професійної компетентності є: соціально-правова компетентність (знання й уміння в області взаємодії із суспільними інститутами й людьми, а також володіння прийомами професійного спілкування й поведінки); спеціальна компетентність (підготовленість до самостійного виконання конкретних видів діяльності, уміння вирішувати типові професійні завдання й оцінювати результати своєї праці, здатність самостійно здобувати нові знання й уміння за фахом); персональна компетентність (здатність до постійного професійного росту й підвищення кваліфікації, а також реалізації себе в професійній праці); аутокомпетентність (адекватна самооцінка своїх соціально-професійних характеристик та рівня володіння технологіями подолання професійних деструкцій).

3. Професійно важливі якості та здібності суб'єкта діяльності, що забезпечують успішність її освоєння й

ефективність виконання. До них належать моральні й вольові якості; психофізіологічні та інтелектуальні властивості; здібність до самоконтролю, самовдосконалення, самоосвіти; організаторські, комунікативні, конструктивні здібності та ін.

Дієвість професійного становлення визначається рівнем сформованості готовності майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності.

«Я - концепція» - це прояв самосвідомості, динамічна система уявлень людини про себе, що становить основу вищої саморегуляції людини, на базі якої вона будує свої стосунки з оточуючим її світом. «Я - концепція» - це оцінно-пізнавальна система, що спирається на особистісну самооцінку своїх можливостей, здібностей, рис характеру. Механізм саморегуляції Я-концепції виявляється у вербалізованій формі: власного бажання - «я хочу», усвідомлення своїх можливостей - «я можу», вимогливості - «мені потрібно», цілеспрямованості - «я прагну».

Структурними компонентами «Я-концепції» є:

- «образ Я» – уявлення індивіда про себе (когнітивна складова);
- самооцінка – ефективна оцінка цього уявлення (емоційно-оцінна складова);
- потенційна поведінкова реакція, що виникає внаслідок взаємодії «образу Я», та самооцінки (поведінкова складова).

3. Професійно-важливі якості соціального працівника

Професійно важливі психологічні якості:

1) психічні, що відображують особливості психічних процесів (пам'яті, мислення, сприймання, відчуття, уяви); уваги, як стану свідомості та умови виконання діяльності; психічних станів (працездатність, енергійність, ініціативність, стресостійкість, низький рівень тривожності); емоційно-вольових проявів (стриманість, наполегливість, послідовність, імпульсивність та ін.

2) інтелектуальні: соціальний інтелект (здатність аналізувати стани інших людей, передбачати розвиток подій); творче мислення (здатність приймати нестандартні рішення, діяти у невизначених ситуаціях); аналітичність, реалістичність, інтуїтивність, прогностичність, критичність, гнучкість мислення; ерудиція та кругозір; достатній освітній рівень та ін.;

3) професійна самосвідомість: самоконтроль, самокритичність, адекватна самооцінка, прагнення до

самовдосконалення й самоосвіти, самонавіюваність, уміння керувати власними емоціями та поведінкою, змінювати власні стани;

Професійно важливі морально-етичні та вольові якості:

- емпатійність (здатність до співчуття, співпереживання, відчуття настрою людини, розуміння її внутрішнього світу);

- делікатність, тактовність, уважність до клієнта (звернення уваги на настрій клієнта, його самопочуття, дотримання принципу «не зашкодь»);

- терпимість (повага до інтересів, переконань, ідеалів, потреб, звичок інших людей, сприймання людини такою якою вона є, з її правом на обраний спосіб життя);

- витримка та терплячість (контроль над власними емоціями на виклики роздратованості, агресивності та ін.);

- висока духовна культура й моральність, етична поведінка, гуманність, милосердя, чуйність, безкорисливість (спрямованість на інтереси, потреби і захист людської гідності клієнта, бажання допомогти, симпатія до інших)

- чесність (правдивість у поясненні становища клієнта, можливостей вирішення його проблем, можливих труднощів);

- об'єктивність та справедливість (рівне ставлення до клієнта, не зважаючи на власні симпатії, адекватне оцінювання його проблем);

- моральна чистота в професійних справах, конфіденційність (уміння зберігати таємницю, якщо вона не несе загрозу іншим людям);

- порядність, відповідальність (моральна відповідальність за свою поведінку і наслідки власних дій),

- емоційно-позитивне ставлення до людей: доброзичливість, доброта, любов до людей, оптимізм (уміння сприймати людину як самоцінність, формувати позитивні почуття до неї, вселяти надію на краще);

Професійно-операційні якості та здібності:

1) професійні знання: теоретичні (з психології, педагогіки, соціології, медицини, права, геронтології та ін.) та практичні (володіння технологіями соціальної роботи), уміння застосовувати теоретичні знання на практиці, навички роботи з різними категоріями клієнтів, що знаходяться в різних умовах і ситуаціях;

2) організаторсько-комунікативні здібності: уміння швидко встановлювати контакт з людьми, виявляти їх установки, очікування; атрактивність (привабливість особистості, уміння

вислухати клієнта та спрямувати бесіду в конструктивне русло); уміння викликати симпатію і довіру співрозмовника й створювати сприятливу атмосферу у взаємовідносинах з ним; красномовство (уміння впливати і переконувати);

Сукупність особистісних якостей, що змінюються в процесі професійного становлення, утворюють комплекс професійних здатностей соціального працівника, які виступають операційними механізмами рішення проблем клієнтів.

4. Професійні ризики у соціальній роботі

Ризик - це можлива небезпека. Найбільш загальними джерелами ризику є: штучне середовище (екологічні аспекти); внутрішнє середовище (гігієнічні й соматичні захворювання); природне середовище (нещасні випадки при землетрусах, повенях, ураганах); професійне середовище (професійні захворювання, нещасні випадки на виробництві); непрофесійне середовище (аматорська діяльність у місцях підвищеного ризику - гори, печери й т.д.; активний спорт); соціальне середовище (суїциди й т.п.).

Особистісні стреси соціального працівника можуть бути викликані такими факторами як ситуація зміни або втрати соціального статусу; ситуація втрати роботи; ситуація ризику; ситуації в екстремальних умовах; невизначені ситуації й т.п.

Найпоширенішими є «стреси відповідальності». Відповідальність - це категорія етики й права, що відбиває особливе правове й моральне відношення соціального працівника до клієнта; співвідношення здатності з можливістю виконувати свої функції. Етична відповідальність соціального працівника перед своєю професією пов'язана зі збереженням цінностей і призначення професії, з використанням та розвитком знань соціальної роботи. Стрес спричинює стан емоційно-мотиваційної втоми.

Несприятливим фактором у праці соціального працівника є професійні кризи, що неодноразово проявляються протягом всієї професійної діяльності, у тому числі й у високопрофесійних фахівців. Якщо людині не вдається перебороти кризовий стан, можуть виникнути особистісні деформації, що характеризуються вгасанням позитивних установок, посиленням негативного ставлення до себе або до інших.

Професійні деформації в ряді випадків можуть виникати через саму специфіку соціальної діяльності та проявлятися або у

надмірній жалісливості й співчутливості, або у байдужості, черствості, цинізмі.

Як й іншим фахівцям професій типу «людина – людина», включеним у тривале напружене спілкування з іншими людьми, соціальним працівникам, властиво професійне захворювання, що має назву **синдромом «емоційного вигоряння»**. Термін «Емоційне вигоряння» («burnout») був запропонований американським психіатром Фрейденбергом (Freidenberg H. G.) в 1974 р. для означення специфічного виду професійної деформації осіб, що працюють у тісному емоційному контакті з клієнтами й пацієнтами, при наданні професійної допомоги. Істотну роль в «емоційному вигорянні» грають три основних фактора: особистісний; рольовий; організаційний.

Чинники, що можуть спричинити вигоряння:

- недостатня професійна підготовленість;
- брак практичного досвіду;
- невизначеність/неадекватність професійних очікувань (щодо результатів роботи, критеріїв успішності);
- невизначеність/неадекватність професійних ролей та меж (особливо надмірна ідентифікація з клієнтами);
- обмеженість ресурсів;
- недостатній рівень емоційної та соціальної підтримки з боку колег, керівників та підлеглих;
- недостатність супервізії;
- недосконалість організаційних структур та процесу роботи (особливо брак часу та надмірне навантаження);
- брак заохочення, визнання успіхів;
- недостатня участь у прийнятті рішень та відповідальність без повноважень;
- негативний вплив роботи на сімейне життя;
- особистісні якості (наприклад сором'язливість, невпевненість у собі, труднощі в управлінні іншими) та молодий вік;
- специфічні фактори, наприклад етичні дилеми, необхідність стикатися зі смертю, горем, небезпечними ситуаціями.

Соціальному працівникові у своїй діяльності часто доводиться зіштовхуватися з негативним «зворотним трансфертом» (переносом емоційного ставлення клієнта до значимих для нього цінностей, людей, явищ). «Зворотний трансферт» може бути як позитивним, так і негативним.

Найважливішим принципом запобігання синдрому «вигорання» є дотримання вимог психогігієни самим соціальним працівником. Психічне здоров'я передбачає стан повної душевної рівноваги, уміння володіти собою, здатність швидко пристосовуватися до складних ситуацій й їх переборювати, у короткий час відновлюватися. Соціальний працівник повинен мати емоційну стійкість, бути готовим до психічних перевантажень, уникати можливих відхилень у власних оцінках і діях.

Важливе значення мають такі психоаналітичні якості, як самоконтроль, адекватна самооцінка, стійкість до стресів, фізична тренуваність, самосугестивність, уміння переключатися й управляти своїми емоціями. Надзвичайно важливим для соціального працівника є навички самовладання, що розглядаються в психології як показник соціальної й емоційної зрілості особистості.

Питання для самоконтролю

1. Яка роль професіоналізації у формуванні професіоналізму фахівця?

1. Виявіть особливості професійної діяльності фахівця соціальної роботи.

2. Визначте відмінності між специфічними функціями соціальної роботи і функціями фахівця із соціальної роботи.

3. Виявіть взаємозв'язок особистісних і професійних якостей фахівця соціальної роботи.

4. Складіть професійний портрет соціального працівника.

5. Дайте визначення комунікативної компетентності.

6. Назвіть компоненти продуктивного спілкування в соціальній роботі.

7. Доведіть переваги використання інтерактивних і трансакційних моделей комунікації в соціальній роботі.

8. Визначте складові професійної спрямованості, когнітивної та психологічної сфери фахівця соціальної роботи.

9. Побудуйте професіограму соціального працівника

Рекомендована література

1. Андрущенко В. П. Історія соціальної філософії (Західноєвропейський контекст) : підручник для студ. вищ. навч. закл. / В. П. Андрущенко. – К. : Тандем, 2000. – 416 с.

2. Андрущенко В.П., Бех В.П., Лукашевич М.П. та ін. Соціальна робота: навчальний посібник // Соціальна робота . Книга II. – К.: ДЦССМ, 2002. – 440 с., с.68.

3. Андрущенко В.П., Михальченко М.І. Сучасна соціальна філософія: Курс лекцій. – К.,1996.

4. Антология социальной работы. В 5 т. /Сост. М.В. Фирсов. М.: Сварогъ -НВФ СПТ, 1994 -1995.

5. Арендт Г. Становище людини / Пер. з англ. М. Зубицька. - Львів: Літопис, 1999. - 256 с.

6. Аршинов В., Свирский Я. Философия самоорганизации. Новые горизонты. // Общественные науки и современность. – 1993, №3. С.59-70.

7. Балл Г. О. Внутрішня свобода особи і особистісна надійність у контексті гуманізації освіти // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. - №9. – С. 1 – 7.

8. Барулин В.С. Социальная философия: Учебник. В 2-х кн.Кн.1. - Москва: Изд-во МГУ, 1993. - 336 с.

9. Бех В. П. Соціальна робота в сучасному суспільстві : монографія / В. П. Бех, М. П. Лукашевич, М. В. Туленков ; Нац. пед. ун-т імені М. П Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – 601 с.

10.Бех В. П. Сутність та зміст соціальної роботи // Нова парадигма. - Запоріжжя, 2002. - Вип.24. - С.143–149.

11.Бичко І.В., І.В.Бойченко, В.Г. Табачковський та ін.: Філософія. Підручник. – К.: Либідь, 2002.

12.Бранский В.П. Теоретические основания социальной синергетики // Вопросы философии. – 2000. - №4. – С. 112-130.

13.Булашов Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. К.: Довіра, 1992 . – 414 с.

14.Галятовський І. Ключ розуміння / Іоанікій Галятовський ; підг. до видання І. П. Чепіга. – К. : Наук. думка, 1985. – 445 с.

15.Горський В.С. Історія української філософії. Курс лекцій. – К., 1996.

16.Гроф С. Человек перед лицом смерти / С.Гроф, Дж. Хэлифакс ; пер. с англ. А. И. Неклесса. – М. : Изд-во Трансперсонального Института, 1996. – 246 с.

17. Губерський Л. В. Філософія як теорія та методологія розвитку освіти / Л. В. Губерський, В. П. Андрущенко. – К. : МП Леся, 2008. – 516 с.

18. Давньоруські любомудри / В. Горський, Ю. Завгородній, О. Киричок. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 304 с

19. Дем'яненко Н. Соціальна робота в Україні: до витоків і становлення // Зб. наук. пр. - Полтава, 2002. - Вип. 5/6 (26–27). - С. 65–69.

20. Добročинність в Україні: минуле, сучасне, майбутнє. Ресурсний центр розвитку громадських організацій „Гурт?”. — К., 1998. - 54 с.

21. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення) / Олена Донченко, Юрій Романенко. – К. : Либідь, 2001. – 334 с.

22. Етика соціальної роботи: принципи і стандарти, ухвалено Міжнародною федерацією соціальних працівників (МФСП) Коломбо, Шрі Ланка, 6-8 липня 1994 р./ Переклад з англ. Н. Білоус // Соціальна політика і соціальна робота. - 1998. - № 4 (8). - С. 67-75.

23. Зверева І. Д. Дефініції соціальної роботи та соціальної педагогіки / І. Д. Зверева // Практична психологія та соціальна робота. – 2001. – № 4. – С. 12-16.

24. Історія філософії: Підруч. для студ. вищ. навч. заклад./ За ред. В. І. Ярошовця. - К.: ПАРАПАН, 2002.

25. Кабаченко Н. Радикальні підходи у соціальній роботі: [Соціальна робота зазнала суттєвого впливу новітньої ідеологічних і політичних концепцій, соціальних рухів і суспільних тенденцій] / Н. Кабаченко, Семигіна Т. // Соц. політика і соц. робота. - 2004. - № 2. - С. 112 - 121.

26. Кемеров В. Е. Введение в социальную философию: Учебник для вузов. - М., 1996. - 215 с.

27. Кемеров В. Е. Хрестоматія по соціальної філософії / В. Е. Кемеров, Т. Х. Кемеров. - М.: Академ. Проект, 2001. - 576 с.

28. Коваль Л. Г. Соціальна педагогіка/Соціальна робота : навч. посіб. / Л. Г. Коваль, І. Д. Зверева, С. Р. Хлебик. – К. : ІЗМН, 1997. – 392 с.

29. Ковчина І. М. Технології соціальної роботи у Німеччині // Вісник. - К., 2002. - Вип. 2. - С. 121–124.

30. Козлов А. А., Иванова Т. Б. Практикум социального работника: Серия «Учебные пособия». – Ростов-н / Д, 2001. – 320 с.

31. Козлова Н. Социально-историческая антропология: Учебник. - М.: Ключ-С, 1998. - 192 с.
32. Костомаров М.И. Слов'янська міфологія: Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. - К., 1994.
33. Костомаров Н. Две русские народности / Николай Костомаров // Основа. – СПб. – 1861. – №3. – С. 33-80.
34. Крапивенский С.Э. Социальная философия: Учебное пособие. - Волгоград: Комитет по печати, 1995. - 352 с.
35. Кротова О. І. Соціальна робота: до питання постановки проблеми // Соціальна робота: теорія, досвід, перспективи. - Ужгород, 1999. - Ч.1. - С.372–375.
36. Кримський С. Б. Архетипи української культури / С. Б. Кримський // Феномен української культури. – К. : Фенікс, 1996. – С. 97-98.
37. Кузнецов В. І. Про стан та перспективи розвитку методологічних досліджень науки / В. І. Кузнецов // Філософська думка. – 2005. – № 6. – С. 3-31.
38. Кун Т. Структура научных революций. Пер. М.Налетова. – М. – Прогресс, 1977. – 300 с. – с.11]
39. Кьеркегор С. Болезнь к смерти / Серен Кьеркегор ; [пер. с дат. С. А. Исаев] // Кьеркегор С. Страх и трепет / [сост. и общ. ред. С. А. Исаев, И. А. Эбаноидзе]. – изд. 2-е, доп. и испр. – М. : Культурная революция, 2010. – С. 285-404.
40. Кюблер-Росс Э. О смерти и умирании : пер. с англ. / Элизабет Кюблер-Росс. – К. : София, 2001. – 320 с.
41. Левченко И. Е. Феномен социальной смерти / И. Е. Левченко // Социс – 2001. – №6. – С. 22-31.
42. Лосев А. Ф. Философия. Мифология. Культура / А. Ф. Лосев. – М. : Политиздат, 1991. – 525 с.
43. Лукашевич М. Менеджмент соціальної роботи: сутнісні характеристики та функції // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. - 2003. - № 2. - С.81 - 98.
44. Лукашевич М. П. Теорія і методи соціальної роботи : навч. посіб. / М. П. Лукашевич, І. І. Мигович. – 2-ге вид., доп. і випр. – К. : МАУП, 2003. – 168 с.
45. Лукашевич М. П., Мигович І.І., Пінчук І. М. Соціальна робота в Україні: теоретико-методичні засади. - К., 2001. – 168 с.
46. Милтс А. А. Гармония и дисгармония личности: филос.-этич. очерк / А. А. Милтс ; пер. с латыш. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Политиздат, 1990. – 222 с.
47. Медведева Г.П. Этика социальной работы: Учеб. пособие для студентов высших учебных заведений. – М., 1999.- 208 с.

48. Мехед Л.Г. Соціальна робота як спосіб виховання // Етнонаціональний розвиток в Україні та стан української етнічності в діаспорі: сутність, реалії конфліктності, проблеми та прогнози на порозі XXI століття. - К.; Чернівці, 1997. - Ч.1. - С.429–432.
49. Милосердие : учеб. пособие / Под ред. М. П. Мчедлова. — М.: (РОССПЗН): 1998. — 212 с.
50. Назаретян А. Агрессия, мораль и кризисы в развитии мировой культуры: (синергетика исторического процесса). – М., 1996.
51. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Дохристиянські вірування українського народу : іст.-реліг. моногр. / І. І. Огієнко. – К : АТ «Обереги», 1992. – 424 с.
52. Онацький Є. Українська емоційність / Євген Онацький // Українська душа ; [відп. ред. В. Храмова]. – К. : Фенікс, 1992. – С. 36-47.
53. Основы социальной работы : ученик / Н. И. Бабкин, П. Д. Павленок, А. И. Яковлев [и др.] ; отв. ред. П. Д. Павленок. – М. : ИНФРА-М, 1999. – 368 с.
54. Подольська Є. А. Кредитно-модульний курс з філософії. – К., 2006.
55. Попович Г. М. Інституціалізація соціальної роботи в Україні : монографія / Г. М. Попович. – Ужгород : Гражда, 2003. – 184 с.
56. Попович М. В. Міфічні уявлення східнослов'янських племен (V-IX ст.) / М. В. Попович, В. І. Шинкарук // Історія філософії на Україні: у 3-х тт. – К. : Наук. думка, 1987– . – Т. 1 : Філософія доби феодалізму. – 1987. – С. 23-54.
57. Потебня А. О мифическом значении некоторых обрядов и поверий / Александр Потебня ; добавление: П. Лавровский. Критический разбор исследования А. Потебни // Чтения Общества Истории и Древностей Российских при Московском университете. – М. : Университетская типография, 1865. – Кн. 2. – 102 с.
58. Принцип активизации в социальной работе (под ред. Ф. Парслоу; Пер. с англ. под ред. Ю.Б. Шапиро. М.: Аспект Пресс, 1997. -223 с.
59. Проблема человека в Западной философии. Збірник перекладів. – М., 1991.
60. Риккерт Г.. Философия жизни. – СПб. 1999.
61. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян / Б. А. Рыбаков. – 2-е изд. – М. : Наука, 1994. – 608 с.

62.Савицький В. І. Генеза соціальної роботи в Україні // Соціальна робота: теорія, досвід, перспективи. - Ужгород, 1999. - Ч.2. - С.187–190.

63.Сартр Ж. П. Экзистенциализм – это гуманизм / Ж. П. Сартр ; пер. А. А. Санина // Сумерки богов : перевод / сост. и общ. ред. А. А. Яковлева. – М. : Политиздат, 1990. – С. 319-344.

64.Свято-Русские Веды. Книга Велеса / перевод, пояснения А. И. Асова. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2001. – 576 с.

65.Семигіна Т. Робота в громаді: практика й політика / Тетяна Семигіна. – К. : КМ Академія, 2004. – 180 с.

66.Сенченкова Т. Соціологічні виміри соціальної роботи // Харківський ун-т. Вісник. - Х.; Бердянськ, 1998. - N400/5: Буття людини, природа та соціум: соціально-філософські виміри. - С.31–37.

67.Сидоров В. Навчання практиці соціальної роботи в Україні: шлях до Європи // Соц.політика і соц. робота. - 2003. - №3,4. - С.15-26.

68.Сковорода Г. Повна академічна збірка творів / Григорій Сковорода ; за ред. проф. Леоніда Ушкалова. – Харків–Едмонтон–Торонто : Майдан; Вид-во Канадського Інституту Українських Студій, 2011. – 1400 с.

69.Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV –XVI ст.) та в епоху Бароко (кінець XVI – XVIII ст.). / Упоряд. В.Шевчук, В.Яременко. – К.: Аконіт, 2006

70.Соціальна робота : навч. посіб. / [В. П. Андрущенко, В. П. Бех, М. П. Лукашевич та ін.] ; Інститут вищої освіти АПН України, Державний центр соціальних служб для молоді // Соціальна робота. Книга II. – К. : ДЦССМ, 2002. – 440 с.

71.Соціальна робота : Короткий енциклопедичний словник / [В. П. Андрущенко, В. І. Астахова, В. П. Бех та ін.] ; Інститут вищої освіти АПН України, Державний центр соціальних служб для молоді // Соціальна робота. Книга 4. – К. : ДЦССМ, 2002. – 536 с.

72.Соціальна робота в Україні : навч. посіб. / І. Д. Зверева, О. В. Безпалько, С. Я. Марченко [та ін.]. – К. : ДЦССМ, 2004. – 256 с.

73.Соціальна робота в Україні: перші кроки / під ред. В. Полтавця. – К. : КМ Academia, 2000. – 236 с.

74.Табачковський В., Булатов М., Хамітов Н., Андрос Є. та ін. Філософія Світ людини. Курс лекцій. Навч. Посібн. Для студентів вищих навч. Закладів. – К.: Либідь, 2003. – 430 с.

75. Теория социальной работы: учебник / под ред. проф. ТЗЗ Е. И. Холостовой. – М. : Юристъ, 1999. – 334 с.

76. Тетерский С.В. Введение в социальную работу: учебн. пособ. / С. В. Тетерский. – М. : Академический проект, 2002. – 496 с.

77. Тиллих П. Искусство отчаяния / Пауль Тиллих // Кризис сознания : сборник работ по «философии кризиса». – М. : Алгоритм, 2009. – С. 186-191.

78. Тілліх П. Мужність бути. Небуття і тривога / Пауль Тілліх ; пер. А. Кирчів // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2005. – № 37 – С. 8-29.

79. Толстоухова С. В. Соціальна робота в Україні з молоддю як невід’ємна складова соціальної політики держави // Особливості соціальної молодіжної політики в Україні та ФРН на сучасному етапі. - К., 2004. - С.94–109.

80. Толстоухова С. В. Соціальна робота: підсумки, вдосконалення, перспективи розвитку // Науковий часопис. - К., 2005. - Вип.3. - С.108–120.

81. Тюптя Л. Т., Пузіков Д. О. Життєтворчий підхід до соціальної роботи // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2003. - №3. – С. 13 – 19.

82. Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія: У 2 ч. – К.: Наукова думка: Основи, 1995.

83. Философия социальной работы : монография / под ред. В. И. Митрохина. – М. : Союз, 1998. – 173 с.

84. Философия : учеб. / под ред. В. Н. Лавриненко. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Юристъ, 1998. – 520 с.

85. Финк Э. Основные феномены человеческого бытия / Э. Финк ; пер. А. Гараджи // Проблема человека в западной философии : переводы / сост. и послесл. П. С. Гуревич ; общ. ред. Ю. Н. Попова. – М. : Прогресс, 1988. – С. 357-402.

86. Фирсов М. В. Введение в теоретические основы социальной работы: (Историко-понятийный аспект) / М. В. Фирсов ; Акад. пед. и соц. наук, Моск. психол.-соц. ин-т. – М. : Ин-т практ. Психологии ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 1997. – 192 с.

87. Фирсов М.В Теория социальной работы : учеб. пособ. / М. В. Фирсов, Е. Г. Студенова. – М. : Владос, 2000, 2001. – 432 с.

88. Франкл В. Человек в поисках смысла : сборник / Виктор Франкл ; пер. с англ. и нем. Д. А. Леонтьева, М. П. Папуша, Е. В. Эйдмана. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.

- 89.Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. – М. 1996.
- 90.Фромм Э. Бегство от свободы. Человек для самого себя / Эрих Фромм. – М. : Изида, 2004. – 399 с.
- 91.Фромм Э. Человек для себя: Исследование психологических проблем этики / Эрих Фромм ; [пер. с англ. Л. А.Чернышевой]. – Мн. : Коллегиум, 1992. – 253 с.
- 92.Фромм Э. Ситуация человека – ключ к гуманистическому психоанализу / Эрих Фромм // Проблема человека в западной философии : переводы / сост. и послесл. П. С. Гуревича; общ. ред. Ю. Н. Попова. – М. : Прогресс, 1988. – С. 443-482.
- 93.Фромм Э. Бегство от свободы. – М. – 1991.
- 94.Хайдеггер М. Бытие и Время / Мартин Хайдеггер ; пер. с нем. В. В. Бибихин. – М. : Ad Marginem, 1997. – 452 с.
- 95.Хайдеггер М. Письмо о гуманизме / Мартин Хайдеггер ; пер. В. Бибихина) // Проблема человека в западной философии : переводы / сост. и послесл. П. С. Гуревича; общ. ред. Ю. Н. Попова. – М. : Прогресс, 1988. – С. 314-386.
- 96.Хортон К.Ч. Человеческая природа и социальный порядок: Пер. с англ. - М.: Дом интеллектуальной книги, 2000. - 320 с.
- 97.Швейцер А. Благоговение перед жизнью / Альберт Швейцер [пер. с нем. Е. Е. Нечаевой-Грассе] ; сост. и посл. А. А. Гусейнова; общ. ред. А. А. Гусейнова и М. Г. Селезнева. – М. : Прогресс, 1992. – 576 с.
- 98.Шевченко В. І. Дружба з мудрістю або ключові проблеми української філософії (Теоретико-методологічний коментар до курсу філософії у ВНЗ) / В. І. Шевченко. – К. : Поліграфічний центр «Фоліант», 2007. – IV, 244 с.
- 99.Шилов Ю. О. Брама безсмертя / Ю. О. Шилов. – К. : Журн. «Український світ», 1994. – 384 с.
100. Шилов Ю. О. Джерела витоків української етнокультури / Ю. О. Шилов. – К. : Аратта, 2002. – 272 с.
101. Шлемкевич М. Душа і пісня / Микола Шлемкевич // Українська душа ; [відп. ред. В. Храмова]. – К. : Фенікс, 1992. – С. 97-112.
102. Шопенгауэр А. Афоризмы жизненной мудрости / Артур Шопенгауэр // Свобода воли и нравственность. – М., 1992. – С. 260-284.
103. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки мифологии мировой истории. – М., 1993.

104. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия / Ирвин Д. Ялом ; пер. с англ. Т. С. Драбкиной. – М. : Независимая фирма «Класс», 1999. – 576 с. – (Библиотека психологии и психотерапии).

105. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / Володимир Янів / упоряд. М. Шафовал. – 3-те вид., стер. – К. : Знання, 2006. – 341 с.